

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIX. évf.

September—October. 1894.

5-ik füzet.

Az új kor.

Az egyház új korszak küszöbén áll. A modern állam Európában egymásután szabadítja fel magát a középkori katholicismus még mindig szorító és haladást akadályozó nehéz bilincseiből. A protestantismus szabad eszméi, az újkori bölcselem és tudományos szellem hatása alatt megizmosultak karjai, melyekkel rendre tépi szét az egyház világi hatalmának még fenn levő maradványait és lépésről-lépésre diadalmasan emelkedik ki az oly hosszú időn át tartott politikai alárendeltségből. A legújabb korban alakult Északamerikai Egyesült-Államok már előre biztosította magát minden állam-vallási intézmény ellen, melyet alkotmányából egyenesen kizárt. Napoleon hatalmas szelleme a Concordatumban aratott az egyházi hatalom ellen az állam számára csaknem igen is fényes győzelmet. Más országokban is e százév folytán állandó, kisebb nagyobb sikert kivívott törekvésekkel találkozunk az államnak az egyház gyámsága alól való felszabadítására, teljes függetlenítésére.

Minden ily törekvés a szabadság eléhaladása, s minden ily siker történelem-alkotó nagy tény, melynek nyomában új viszonyok keletkeznek, melyekkel már számolni nemcsak annak az egyháznak kell, mely az újkori állammal szemben ellenséges állást foglal el, hanem azoknak is, melyek más szempontok által vezéreltetnek.

Ily nagyjelentőségű vívmány, s ily történelmi nevezetességű nagy tény a Magyarországon most végbement egyházpolitikai átalakítások, melyek új viszonyok elé állítják az egyházakat.

Az egyházra nézve ezzel mondhatni új korszak kezdődik.

A középkori katolikus egyházból a protestáns egyházakba átvitt intézmények közül az egyik legfontosabb, a házassági jog és bíraskodás az új törvényekkel az egyházakra nézve megszűnik. Az államnak a régi, theocraticus, világoralmi egyházzal szemben tett minden térfoglalása, míg egyfelől az állam különféle vallású polgárait és egyházait a szabadság kiterjesztését s a jogegyenlőség előbbre vitelét jelenti, egyszersmind amaz eszközöknek is számát

kevesbíti, melyekkel az egyház híveinek külső ügyeit is az élet legfőbb viszonyaiban kezében tartotta s az egyházhoz való tartozás érzetét, valamint a saját hatalmát és tekintélyét nem kis mértékben erősítette. A protestánsok szellemi, láthatatlan egyháza is, habár más nézettel elfogadván a házasságkötés jogát és a házassági bírászkodást, most annak elvesztésével a hívekkel való összeköttetésnek s a rájuk való külső eszközök-adta befolyásnak egyik számottevő tényezőjét veszíti. Az újkori állam iránya: minden eszközt megragadni, minden intézményt birtokba venni, hogy teljesen független, szabad polgári állam lehessen és nem engedni meg, hogy bármely az államban levő testület oly igényt tartson még fenn, hogy az államban, mint állam szerepeljen; az újkori állam iránya: az egyházakat eredeti rendeltetésök körébe útalni vissza, hogy mint csupán erkölcsi testület teljesítsék legmagasztosabb feladataikat és semmi másnemű működésre jogot ne tartsanak.

Ez az új törvények következménye: az egyház csak is erkölcsi testület és teendői is csakis erkölcsiek.

Ez jelzi az új kort és ezzel számolni létfontosságú és magasabb elhivatás parancsolják.

Franciaországban Vincent Sámuel, mikor e százév első felében a szabadelvű kereszténységnek lételt akar hazájában biztosítani, mindenekeelőtt tehetséges ifjú emberekre gondol és ilyeneket igyekszik az általa alapított theologiai iskolába minél nagyobb számmal, minél többet vonni. És ezeknek a tehetséges és lelkes ifju embereknek lehet köszönni, hogy Franciaországban a szabadelvű kereszténység annyi ellentőrekvések, akadályok és nehézségek közt nemcsak fenmaradt, hanem idő folytán jókora tért is hódított. És mig egy jeles francia katolikus író keserűen panaszkolja, hogy a francia clerus ujonczait mind kevésbé választja a kitűnő emberek közül,¹⁾ hogy most is egyedül a tekintélyre épít, nem alkalmazkodik a jelen szükségéhez és a jövő útjait nem látja: a francia protestánsok tehetséges ifjak számára téve alapítványokat, híven követik a hagyományt, mely nagynevű elődjükről rájuk szállott. Amerikában Channing, mikor az unitárius kereszténység mozgalmait az ő mély szelleme által az új világ egyik hatalmává emeli, a Harvard egyetemmel összeköttetésbe jöve, mindenek előtt a tanítás magasabb színvonalra emelését, a tanrendszer teljes újraalakítását sürgeti, hogy az „a legjobb tehetségekhez legyen alkalmazva“, hogy az inté-

¹⁾ Robert Pinot: *L'Eglise et L'Esprit Nouveau* 40. l.

zet olyanokat vonzon magához, kik magasabb és szélesebbkörű nevelést magukba fogadni alkalmasok.¹⁾ Hogy mily nézete volt Parkernek, kinek szelleme, mint merészröptű sas fönnszárnyalt a vallás tisztultabb, fensőbb légköreiben, eléggé mutatja az, hogy egyik hatalmas beszédében még csak a jövőben látja a nagy papokat, habár épp a független, szabadelvű egyházaknak akkor is sok jeles, kitűnő papja volt. Angliában Martineau és társai, mióta e százév elején az unitárius vallás angol földön törvényes létjogot nyert, mindig azt tartották szem előtt, abban keresték a külön, önálló egyházközségi rendszert elfogadott egyház legfőbb biztosítékát, hogy az ifjúság értelmiségét vonzzák amaz értelmi gyönyörökre és prófétai ihletre a melyektől szószékeik s intézetük tanszékei sugároztak, a mint-²⁾ hogy sok kiváló, valódi hivatottságtól vezérelt ifjú is nyitotta meg lelkét az ő szellemi és erkölcsi befolyásuknak. S mikor Gordon Sándor ezelőtt néhány évvel történelmi alapos tudásával és vallási lelkesületével az angol unitáriusok második lelkész-nevelő intézetébe jön, első gondja volt, hogy a tanfolyamot megbővítsé, jelesebb ifjak tehetségéhez mérve.

És a korszellem mellett, mely az unitárius nézeteknek tagadhatatlanul kedvezett, ennek tulajdonítandó, hogy az unitárius egyháznak létele Amerikában és Angliában nemcsak biztosított, hanem néhány tiz év alatt ez országokban ifjú egyház oly bámulatos eléhaladást tett, mely a 16-ik százév nagy vallási mozgalmaira emlékeztet s mely a jelen százév történelmében csaknem párját ritkító egyedül álló tünemény.

Az új törvények által alkotott új helyzetben, az új korszak küszöbén ebben kereshetjük mi is mindenekelőtt az egyház jövőjének biztosítását, és egyházunknak most már kétszeresen kell arra gondolnia, hogy kiket nevel a vallás leendő hirdetőiül, szószólóiül és őrzőiül, s annál inkább, mert a magyar unitárius egyháznak, mindamelllett, hogy vallás gyakorlatát régi törvények biztosítják s az újabbak megerősítették és kiterjesztették, sokkal több nehézséggel kell küzdenie, mint a nyugati államok rokon, szabadelvű keresztény egyházainak. Mindazok a biztató jelenségek, melyek a magyar unitárius egyház láthatárán a közelmúltban feltűntek, s melyek kétségtelenül küldetésének és hívatásának határozott szép jelei, csakis arra alkalmasok, hogy megerősítsenek abban, hogy az új korszak

¹⁾ Memoir of William Ellery Channing with extracts from his Correspondance and Manuscripts. Vol. I. p. 429.

feladataival szemben fokozni kell a gondosságot az iránt, mi a jövőnek is legelső, legfőbb biztosítója. Nagy népességű egyházaknak már nagyságuk mintegy magától megtesz sok szolgálatot, bennük sok dolgot a tömeg ereje vonzására lehet ráhagyni. De a nem oly népes egyházaknál az egyes erőken kell a vonzás törvényének végbe mennie. Az új helyzet előtt tehát még nagyobb mértékben kell a személyi tulajdonságokra és tehetségekre tekintettel lenni, kétszeresen arra gondot fordítani, hogy minél jelesebbek, kiválóbbak legyenek azok, kik a vallási apostolságra készülnek, s kiknek működése már csak az erkölcsiekre fog kiterjedni s hatalmuk, befolyásuk kizárólag tudományukban, erkölcsi emelkedettségükben és szellemi tulajdonságaikban fog határozódni.

Az ilyenektől várható, hogy általuk a most csupán erkölcsiekre utalt egyház az új viszonyok közt is meg fogja magát bizonyítani és talán még inkább, még szebb, még nagyobb eredményekkel, mint valaha. Meg fogja magát bizonyítani főleg, hogyha mindazokhoz a szükségletekhez való alkalmazkodás mellett, melyet a gyakorlati, a mindennapi élet kíván, azok a kik az egyház papjainak készülnek, nem feledik, hogy az egyház legnagyobb ereje, hatalma mindig az ígéhirdetés marad, az ígéhirdetés benső tartalmával és megragadó szép formájával. Azok az egyházaknak a hitéletre nézve a legtermékenyebb korszakai, melyekben nagy ígéhirdetőik, kiváló nagy szó-nokaik voltak. És még a legmostohább korszakokban is mit nem köszön az egyház valódi ígéhirdetőinek, hitszónokainak. Az ilyenek által várható, hogy az egyház a változott külső viszonyok közt meg fogja helyét állani és még inkább előre fog a jövőben haladni.

És itt a dolog természetéből folyó következés: hogy az ilyenek értékét az egyháznak külsőleg is többre kell becsülnie, méltatnia. Angliában és Amerikában az ígéhirdetést ama becs, amaz érték szerint méltányolják, a melyet az az egyházra és társadalomra nézve valóban ér és megfelelően jutalmaznak.¹⁾ Nálunk sajátságos módon ez a szellemi foglalkozás az, mely anyagi jutalmazás tekintetében mindeniknek mögötte áll. Az egyháznak vannak nagy jóltevői; a vallásos áldozatkészségnek az egyház több czéljára nagy adományai. De úgy az unitárius, mint más protestáns egyházakban ennek a foglalkozásnak még nincsenek fejedelmi nagy adományozói. Az ígéhirdetőkről való gondoskodás, az elhivatottak jutalmazása mindig az egyházközségeknek lesz és kell, hogy legyen feladata. De ebben

¹⁾ Vannak lelkészek, kiket hat, nyolcz, tíz, húsz ezer forinttal díjaznak.

a feladatban az egyházközségeket támogatni és elésegíteni, a köz-egyháznak is, a melynek céljaira annyi szolgálatot hoztak, érdeke, melyet meg is ismer, s készséggel és gonddal ápol. De érdeke és erkölcsi kötelessége magának az államnak is.

Annak a győzelemnek, annak a vívmánynak, melyet az állam a régi egyházi hatalommal szemben az új törvényekben nyert, a protestáns egyházakban vannak az előzményei. A protestánsok szabad eszméi készítették elé a talajt, protestáns nemzeti fejedelem — az unitárius János Zsigmond — adta a vallásszabadság kiterjesztésére az első példákat, protestáns fejedelmek — Bocskay, Bethlen Gábor és a Rákócziak, kath. ligák, pápai hadsergek ellen küzdve törték útját az újkori magyar nemzeti államnak; a protestánsok szabadság- és nemzet-szeretete volt az első, a mely lelkes pártolással melléje állott az állam messzeható törekvéseinek és újító üdvös szándékainak; a nem gazdag protestáns egyházak készsége, hogy a midőn a nemzeti eléhaladásról van szó, az átalakítástól áldozatul kívánt addig élvezett és nagyon is szükségelt jövedelmekről szó nélkül lemondjanak.

Nemcsak a jogegyenlőség elve követeli azt, hogy az állam a régi egyház rengeteg állami adományaival szembe a protestáns egyházaknak nagyobb adományokat nyújtson, s köztük a multban minden állami javadalmaktól megfosztott, de a nemzet szabadságát és művelődését azért mindig híven szolgált unitárius egyháznak is, hanem követeli magának az államnak is a jövőben való érdeke. Az újkori állam Magyarországon, az újabban tett előrelépések mellett is, még messze van céljától. Nem az utolsó harc volt ez, melyet az egyházi hatalom ellenében az ész és műveltség fegyvereivel vívnia kellett. A küzdelmeknek még újabb sora fog rá következni. Minél inkább elésegíti az állam a protestáns egyházak fejlődését, a protestáns hit- és a nemzeti élet biztos alapját és romolhatlan forrását alkotó emez erkölcsi egyéneket, az egyes egyházközségeket; minél inkább elésegíti, hogy a protestáns szószékeken minél jelesebb, hivatottabb egyének hirdessék a szabadság ígét: annál inkább erősíti, készíti elé magát a jövő küzdelmeire, arra a nagy munkára, melylyel az újkori államot kell kiépítnie s annak nagy eszményét, mely: „a szabad egyház szabad államban“, bölcs, jogos és igazságos előintézkedések után, mint az előrehaladó műveltség követelményét, a szabadelvűség, a lelkiismereti szabadság barátainak öröme megalósítnia.

PÉTERFI DÉNES.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

I.

Mint a szomjú szarvas a vizekre, aképpen kívánczik az én lelkem te hozzád én édes Istenem!

Az élet vándor útjaiban elfáradok, epekedem. Hol lenék enyhébb pihenőt, mint szent hajlékod falai között, mely a mennyország megnyitott csarnoka. Lelkem epedő szomjúsága hol találna üdítőbb csöppeket? mint itt, az örök élet forrásában, a hit kútfejénél . . .

Az élet útja sértett önérdkek töviseivel s a botránkozások köveivel van behintve.

Oh Uram! ott künn vagy fagylaló, vagy tikkasztó a levegő s a hétköznapiság pora az erény fehér ruháját is meglepi . . . Az élet küzdelme, zaja elriassza, mint félénk madárkákat, a lélek magasabb vágyait, szárnyalásait . . . Pedig érzem, hogy a földnél üdítőbb, maradandóbb boldogság után óhajtozik lényem! Érzem, hogy a mennyországban én is örököse vagyok s lelkem vágy lerázni a testiség bilincseit, hogy az ima szárnyain az örökkévalóság magasságába emelkedve, a menny balsamos levegőjét éldehesse.

Azért kívánczom, mint a szomjú szarvas a vizekre, a te templomba én édes jó Istenem! Ide nem hat a világ zaja. Itt nem vérzi szívemet az önérdkek tövise. Itt nem botlanak meg lábaim a botránkozások köveiben. Itt nem érzem az élet fagylaló vagy tikkasztó levegőjét. Itt elmarad tőlem minden, mi földi, mi testi. Imám szárnyain hozzád szállok én édes mennyei Atyám! Ragyogtasd reám kegyelmed áldott sugarát. Oh hadd, hogy éldehessem egy pillanatra bár a mennyország édes örömét. Közelléteddel szentelj meg engemet én szerelő édes Atyám, hogy a földiség árnyától megtisztulva, mint világosságnak gyermeke úgy élhessek, úgy küzdhessek, míg életem napjai tartanak. Légy az én erőm, légy az én segedelmem, az én megtartó Istenem! Amen.

II.

Hozzád jöttem Uram egy szent pihenőre,
 A te templomodba, a Sion tetőre!
 Itt elmarad tőlem minden a mi földi,
 Itt lelkem ünnepi köntösét felölti.
 Itt az imádkozás szárnyain, a mennynek
 Fényes csarnokában: vágyaim lebegnek.

A te templomodban imára borulok;
 Összekulcsolt kézzel tehozzád sohajtok:
 Tekints rám jó Atyám végtelen kegyeddel,
 A bűn örvényéből lelkemet emeld fel . . .
 Szent lelked vezesse minden lépésemet,
 Hogy neked szenteljem egész életemet. Amen.

III.

Gyermeki bizalommal kulcsolom össze kezeimet és nyitom meg ajkaimat imára én szerető édes Atyám! Nincs nekem senkiben másban bizodalmam rajtad kívül. Te vagy egyedül az én bizodalmam, erősségem és szabadításom! Magamra hagyva oly erőtlen vagyok, mint a gyöngé virág, mely meghajol a legkisebb szellő érintésére; az emberek pedig oly változékonyok, mint az idő; szeretetök kétes, jóságuk önző. Még azok is, kiket velem a szeretet rózsakötélékeivel összecsatoltál, legnemesebb indulataikban és szándékaikban is erőtlenek, tehetetlenek, gyengék, mint én magam. A te oltalmad pedig oh Isten, olyan, mint egy erős kővár, mely az ostromló veszedelmeket elzárja előlem; jóságod pedig egy fényes nap, mely bevilágítja a bűnnek útjait is, hogy azokra ne tévelyedhessem; gondviselésed pedig egy szelid atyai kéz, mely a síríg s azon túl is, az örökkévalóságban örök jósággal vezérel . . .

Ne vond meg én jó Istenem ezután is atyai kegyelmedet tőlem, hadd lakozhassam a te oltalmad erős kővárában . . . Ragyogtasd a te atyai jóságodat felettem, hadd járhassak az erény verőfényes, virágos útjain . . . És mindenekfelett vezess tovább is gondviselésed atyai kezével, mert te vagy Isten egyedül az én bizodalmam, erősségem és szabadításom. Amen.

IV.

Istenem én benned bizom,
 Csak te benned egyedül!

Másban nincs, nem is lehetne
 Bizalmam rajtad kívül.
 Légy hát őrző pásztorom,
 Oh mennyei hatalom!

Munka, küzdelem az élet,
 Munkátlanság: bűn, halál!
 A hajnal, az esti csillag
 Engem munkában talál.
 Légy segédem, gyámolom,
 Oh mennyei hatalom.

Létünk változó hullámin
 Csüggedést nem ösmerek,
 Nyúgodt szívvel, békén tűröm,
 Mit rám mértek az egek.
 Adj erőt megállanom,
 Oh mennyei hatalom!

Tűnő álmkép az élet,
 Száll, száll gyorsan, mint madár . . .
 Csak egy lépés s ah! közel van
 Előttünk a véghatár.
 Ott is te lész nyugtatóm,
 Oh mennyei hatalom!

Légy vezérem és taníts meg
 Törvényidre engemet,
 Hogy kinyerjem, érdemeljem
 A te szent tetszésedet.
 Isten, örök szeretet,
 Oh ne hagyj el engemet! Amen.

V.

Az Ur az én őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom! . . .

Oh én édes mennyei Atyám! erős hittel bíztam én te benned és az én hitemben soha meg nem csalatkoztam.

Az élet hullámjai sokszor elnyeléssel fenyegettek: a szükség, a roszakarat, a rágalom, a bűn, mint sötét hullámok ott hömpölyögték kavargó árjaikkal körülöttem, de a te atyai szabadításod

soha sem késett. A te lelked volt a vizek felett! . . . A te jószágod angyalai a kegyelem ladikján — révpartra, szép kies mezőkre vezéreltek. Asztalt terítettél az én számomra és tápláltál engemet az örök élet kenyerével. Roszakaróimat jóakaróimmá titted, vagy megszegyenyítettél s a bűn örvényében alámerülni nem hagytál. Bizony végtelen a te jószágod, bizony kibeszélhetetlen a te szereteted.

Megszégyenülök Uram végtelen irgalmad előtt, mert szívem, lelkem nem tudja meghálálni *oly ártatlan tisztasággal* atyai jószágodat, mint a *hogy óhajtanám*, mert azok a testiség, a gyarlóság kötelékeiben hánykolódnak. Leborulok sokszor zsámolyod elébe, hogy szívem legtisztább érzéseivel imádjalak, de a testiség megejt, mert a földi gerjedelmek hatalmat vesznek azon; lelkem is, mint egy elzárt madárka, testi érzékeim bilincseit nem mindig tudja levetni magáról. Érzem, hogy lényem nemesebb része hozzád vágy, téged imád oh én Istenem; de nem tudlak megközelíteni óhajom szerint, mert a földiesség kötve tart annak porában.

Uram! kegyelmed karjaival emelj magadhoz és a te szentséged szentelje meg az én erőtlenségemet, hogy a gyarlóság és testiség kötelékeiből kibontakozva, mint képedre és hasonlatosságodra teremtett lény, a menyország örömeinek, a tökéletességnek részese lehessenek.

Emelj magadhoz én Istenem! hogy a te fénylő lelked tisztasága árásszon mennyei világosságot lelkemre, hogy bizalommal tekintsek életem további küzdelmeire, hogy a te szent lelked által megszentelődve — a szükség, roszakarat, rágalom és a bűn szennyes hullámai erőt ne vehessenek rajtam, hanem a te gondviselésed kies mezején és hitem sziklacsúcsán állva, megszentelt érzéseim és gondolataim ihletett ajkakkal zenghessék: az Úr az én őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom! . . . Amen.

VI.

Örökkévalóság! létoka és törvénye a végtelenség miriárd világainak! erőtelen gyermeked én, hálára nyitom ajkaimat azon végtelen jószágodért, hogy látni engeded napodnak áldott sugarát és szép világodat fönt és alant a terjedelemben, melyek fonságosak és dicsők, mint hatalmad minden alkotásai.

Oh de jó Atyám! elnémúl az én nyelvem a hálaadásban, mert nem talál szavakat, melyek méltók lehetnének a te véghetetlen fonságedhez mérve. A napok ezerei, a csillagok miriárdjai kezdettől fogva hirdetik a te hatalmadat és bölcséségedet. Egy nap a más

napnak, egy éj a más éjnek beszél a te dicsőségedről. A szélvészek bús harcza, az ég villáma s a rengő harmatcsepp a virág kelyhében, minden, de minden, magasság és mélység: a te jóságodról és szeretetedről tesznek tanubizonyságot.

Szereteted örködött felettem bölcsőm álmaitól fogva mindenha. Szárnyaidnak szent oltalmában volt az én életem erős és bátorságos. Ha roskadoztam az életnek terhei alatt: a te jobb kezed felemelt engemet. Ha a betegségek a szenvedések úgyához csatoltak: a te bölcseségednek idejében elküldötted a te szabadításodnak angyalát. Ha méltatlan szenvedések keserű könnyeket facsartak ki az én szememből: letörölted azokat a te szeretetednek kendőjével. Ha a háltalanság és a rágalom kétélű fegyvere megvérzette szívemet: bekötöztetted a hitnek enyhítő, gyógyító balzsam-olajával.

Oh, de mivé is lennék én a te segedelmed nélkül jó Atyám? Egy elhagyatott árva, egy gyámoltalan. Az életnek hullámai mily hamar elborítanak. Hisz én oly gyöngye vagyok magamra, mint a kisdéd csecsemő, kit ha a szülői forró szeretet nem ápolna: megsemmisülne, mint a virág, melyet a fergeteg letarol.

Csak a te benned vetett hit tarthat fenn jó Atyám! Hozzád esedezem az én gyengeségemnek érzetében minden jók örök kútforrása. A te atyai oltamadért könyörgök zsámolýod előtt: légy az én őriző pásztorom ennek utánna is. Légy gyámolom, ha roskadozom; bíztatóm, ha csüggedezek; vigasztalóm, ha szenvedek és paizsom, ha üldöztetem.

Órködj felettem mennyei szeretet! és add, hogy megérthessem hivatásomat, hogy ne feledkezsem meg emberi méltóságomról, hogy megközelíthessem lételem czélját . . .

Adj józan értelmet, hogy a bűn kísértéseit, csábításait kikerülhessem, hogy el ne tévelyedjem az élet síkamlós, szövevényes útjain.

Neveld vallásos érzéseimet, hogy a hit tisztogassa meg keblem virágos kertjét az emberi gyarlóságok és földi szenvedélyek gyomjaitól.

Segíts a jó cselekedetek gyakorlásában, hogy ne csak ajkaimmal, hanem jó cselekedeteimmal mutathassam meg az én erős hitemet.

Légy ezután is az én erőm, gyámolom, vigasztalóm és oltalmazó paizsom. Amen.

VII.

Oh mily boldog vagyok én jó Istenem, hogy téged édes atyámnak nevezhetlek s hozzád gyermeki szeretettel ragaszkodhatom.

Elhagyhat minden; juthatok árvaságra; ellenem támadhatnak

ellenségeim; körülvehet az inség és betegség: még sem leszek egyedül, még sem leszek árva; még sem árthatnak ellenségeim; az inség nem csüggeszthet el; a betegség nem dönthet a koporsóba: mert te velem léssz elhagyatottságomban; édes atyám léssz árvaságomban; ellenségeimet megalázod; az inségből kiemelsz és a koporsóból is kiragadsz engemet.

Oh te mindenütt jelenvaló! te mindenható fővalóság! te vagy egyedül az én atyám, oltalmam, szabadításom és gyógyító orvosom.

Uram! hová is mennék a te lelked elől? Ha a mennybe megyek, ott vagy; ha a koporsóba vetem az én ágyamat, ott is jelen vagy; ha olyan szárnyaim volnának, mint a hajnalnak s a tengerek túlsó határaihoz költözném — oda is a te jobbod vezérelne engemet és a te jobbod megtartana.

Benned bizom én egyedül, mert rajtad kívül nincs több Isten sem a mennyben, sem a földön!

Oh én édes jó Istenem! szenteld meg az én boldogságomat, hogy én téged továbbra is *édes Atyámnak* nevezhesselek. Tartsd meg az én erős hitemet, hogy hozzád gyermeki szeretettel ragaszkodhassam. Áldj meg engemet, hogy jó gyermeked lehessenek a sírig, hogy lakozhassam a te templomodban és nyugalomom lehessen az én édes atyám hajlékában . . . .

Ne vond meg atyai segedelmedet, hogy járhassak tökéletességben előtted és legyek az igazságnak cselekedője. Ne hangozzék az én ajkaimról soha a rágalomnak mocskos szózata, melylyel gonoszt vagy igaztalant mondanék embertársaimról.

Legyen gyűlölt előttem a bűn és szeretve az erény és annak cselekvője.

Őrizhessem meg az én ártatlanságomat, melyet haszonlesés vagy földi kincs soha kísértetbe ne hozhasson. Amen.

VIII.

Kitárom az én szívemet és lelkem szárnyait kibontom, hogy feléd szállhassak, hogy érzéseimet és gondolataimat bemutathassam neked örök szeretet Istene! Itélj és próbálj meg engemet! Te tudod oh szivek és vesék vizsgálója, hogy igazán szeretlek tégedet. Te látod, hogy legfőbb törekvésem atyai jó tetszésedet megnyerni. Útaidban törekszem járni. Törvényeid betöltésében van az én gyönyörűségem. Nincs irigység, nincs bosszúállás kebelemben. A más hire, neve, becsülete oly szent előttem, mint a magamé. Megszegem kenyeremet

a szegénynek. Tehetségem szerint jót teszek mindenkivel. Törődöm, munkálkodom, fáradozok, hogy elvégezhessem híven azokat a kötelességeket, melyeket bölcseséged elhivatásom szerint előmbe szabott. Nem zúgolódom az élet terheiért, mert tudom, hogy mindenkinek kijutott, hogy mindenkinek emelnie kell azt a keresztet, melyet kegyelmed vállaira tett. Még atyai látogatásaidat is gyermeki hálával fogadom, mert javamra szolgál a te feddésed és dorgálásod.

De erőtelen vagyok Uram! A te segedelmed nélkül semmit se tehetek. Dicsőítsd meg mindenható erődet az én erőtlenségemben. Ragyogtasd meg szentelő kegyelmed sugarát, hogy láthassam, ismerhessem és járhaszak továbbra is törvényeid útjában. Ne engedd Uram, hogy a testiség erőt vehessen jóra való törekvéseimben. Szentelj meg engemet, hogy áldhassam azokat, a kik engemet átkoznak és jót tehessenek még azokkal is, a kik gyűlölnék és háborgatnak engemet. Áld meg fáradozásaimat, hogy a szeretet munkáját még inkább gyakorolhassam. Adj erőt az élet küzdelmeinek hordozására. Adj béketűrő szívet, akaratomon való megnyugvást és a te szabadításodat mutasd meg a szenvedések árjai között. Amen.

RÉDIGER GÉZA.

Szentek egyessége.

Üdvözlő beszéd. *)

Egybegyültünk, ker. afiai! hogy egyesülten, lélekből-lélekre ható magasztos gondolatokkal s jóakarattal szolgáljuk Istenünk dicsőségét, önmagunk s embertársaink boldogságát; mert kiválóan a szellemi élet terén megbecsülhetetlen értékű és áldású az egyetértő, összhangzó munkásság. E közszükségnek hódoltak az őskeresztények, midőn gyülekezetekké alakultak; ennek tesz eleget korunk szelleme, midőn az egyesülés horderejét felismerve társulatokat, egyesületeket szervez úgy anyagi, mint erkölcsi érdekből mindenfelé. S ha bármely szép, jó és üdvös czélú egyesület jogosult, mennyivel inkább tarthat erre igényt, most inkább, mint valaha, a Krisztus ősz követői által alapított társulat, melyet a régiség és eszményiség által megszentelt alakban ekklézsiának, anyaszentegyháznak nevezünk.

Az egyesülés szelleme korunkban oly nagy hatalommá erősbült, hogy az annak való hódolás nélkül a magános ember veresége bizonyos az élet bármely helyzetében. Érti s érzi ezt a gazda, a ki együletet alkot, hogy egymástól eltanulja az okszerű földmívelést, a tökéletesebb eszközök czélszerű használatát, s terményeinek értékesítését, hogy az élet fokozódó igényeit és terheit megbirja. Értik s érzik ezt az iparos és kereskedő, a kik minden irányban összekötetésbe lépnek, hogy czikkeiket, áruikat piacra vigyék s megismerdessék. Érti s érzi ezt a pénz embere, a ki táalentumait nem ássa el, hanem velük szövetségbe áll s kamatoztatja. Érti s érzi ezt a tudós, a ki társaságot alkot, hogy a tudomány gyémántját saját porával csiszolja s azt az emberiség közkincsévé tegye. Érti s érzi ezt az igaz hazafi, a ki eszméltre ébred, összeszedi magát s övéit s mint amaz evangéliumi jó pásztor az eltévedt századik juhót a nemzet zöméhez visszahozza, a különben veszendőt. Értik s érzik ezt az államférfiak és külügyérek, a kik úgy benn a hazában, mint kinn a nagy nemzetcsaládok között pártot alakítanak, szövetségest keresnek; mert félnek az elszigeteltség, a megveretés veszélyeitől.

Mindezeket csak azért hoztam fel, hogy érzékeltessem, hogy mily általánosan szükséges és korszerű az egyesülés s hogy ha nem lett volna soha ekklézsia, anyaszentegyház, annak a Krisztus által

---

*) Mondatott Csókfalván az 1894. évi július 10-én tartott köri közgyűlés alkalmával.

hirdetett elvek alapján való létesítését kérnünk kellene a gondviselő Istentől, a magasabb lelki érdekek hathatós előmozdítása czéljából. De hála legyen érte, az emberiség sorsát bölcsen intéző Gondviselésnek! mihelyt a Krisztus eszméi hatni kezdetek az emberek lelkében, az első pünköstben azonnal megalakult a keresztény egyházi társulat, melyben szerencsénkre csak tovább kell buzgolkodnunk s melyen többé a pokol minden hatalmasságai (kapui) sem vehetnek diadalmat.

Ez a legszellemibb s legáldásdúsabb minden társulatok között s hatása ma már felismerhető s érezhető az emberiség minden más intézményeiben. *Szép név* a keresztény név, azt mondja Jakab apostol s hasonlóan dicsőítik a többiek, midőn mondják: *a keresztények: Istennek fiai; Isten népe; szent papság; élő kövek; szentlélek templomai; Krisztussal egy lélek; Krisztus örökös társai.*

Ez amaz eszményi és Krisztus minden igaz követőivel benépesített szent társulat, a melyet a „Hiszek egyben“ *szentek egyességének* mondunk s melyért maga Idvezítőnk így imádkozott Istenhez: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy egygyek legyenek, mint mi. Ján. 17. 11.*

Oh. ha minket is, ker. afiai! a szentek egyességének e felséges, krisztusi érzete gyűjtött volna egybe ez ünnepélyes alkalomra, hogy az vezérelne minden vallásos és erkölcsi törekvéseinkben!

Alkalmoszerűnek találom azért most, midőn napjainkban a tudományak akármilyen szele által némelyek ide s tova engedik hajtani magukat, szólanı előttetek ez ünnepélyes összejövetelünk alkalmából a *szentek egyességéről.*

Lássuk tehát: *mik annak feltételei? s miért kell arra törekednünk?*

1. A keresztényi egyességnek, a szentek egyességének feltételei azok, a melyek Jézus tanításának, életének s vágyódásának legfőbb tárgyait, kijelentéseit alkották s a melyek ő utána alapul szolgáltak s szolgálnak milliók boldogságának. E *feltételek:* az *igaz hit*, a *tiszta szeretet* és *élő reménység*; mert a ki így hisz, így szeret, így remél, az egy élő szent egyességben tudja s érzi magát a Krisztus által Istennel és minden jókkal.

Mi a hit? Mi az igaz hit? *A hit* — a nagy apostol szerint — *oly dolgok valósága, melyeket remélünk és a mely dolgok nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatója* s az embert idvességre vezérli. Az igaz hit nem lehet más, mint az, a mely a józan okossággal s másik legmagasabb szellemi vívmányunkkal, a tudománnyal nem jó ellentétbe, sőt ez által csak megerősítetik; az az igaz hit, a mely az embert nemhogy elidegenitené egymástól, hanem inkább egy nagy családba vonja össze, mint testvéreket; az az igaz hit, a mely tért nyit erkölcsi tökéletességünk kifejtésére s a véghetetlenség gondolatát örökbecsűvé teszi előttünk. Azt pedig a Krisztus szerint így fejezhetjük ki röviden: hiszünk az egy Istenben, az erkölcsi szakadárban és az örökéletben.

Ha tehát elgondolom, hogy Krisztuson elkezdve minden öntudatos keresztény léleknek ez a hit adott erőt; ha látom, hogy ez egy testvéri szövetségbe vonja össze még az ellenfeleket is; ha tudom, hogy ez megadja mindenkinek a jogot szabadon munkálni üdvét s élni mint örökéletre hivatott valóság: akkor örömmel vallom magam velök együtt egy szent egység tagjának, a kire nézve úgy él hitemben az egy Isten, mint egy oly jó Atya, a kitől embertársaimmal együtt egyedül várhatom bizton lelkem üdvét, — akkor érzem, hogy kötelezve vagyok, mint szabadsággal bíró lény, Isten törvénye szerint munkálnom szívem boldogságát, — akkor tudom, hogy erkölcsi tetteim által minden jókkal romolhatatlan szövetségbe léptem, a mely az örökkévalóságra köttetett. Ez az az igaz hit, a mely Istennel, Krisztussal s általa minden jókkal egyesít; ez az az egységes hit, a melyről így szól az apostol: *egy a hit, egy az Ur, egy a kereszttség.*

De feltétele a szentek egységének továbbá *a tiszta szeretet.* A tiszta szeretet az, miszerint az ember szeret pusztán magáért a szeretetért, s annak örömeiért, minden mellékes tekintet nélkül, mert ez a szeretet lényegének megkülönböztető tulajdonsága. Ez az, a melynek e földön legelébb és a legteljesebben Jézus adott hangot tanításaival s valóságot élete példájával. Erre céloz, mindön azt mondja tanítványainak: *Új parancsolatot adok nektek, hogy szeressétek egymást: a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást.*

Legyen a tiszta szeretetnek ez új parancsolatja a mi legfőbb törvényünk, ker. affiai! S ekkor habár Krisztus tagadóknak gúnyoltatnánk is némelyektől, az emberi hiszékenység által alkotott Isten-Krisztus tagadásaért, ám legyen nekik az ő hitök szerint, de ezzel szemben csak azt mondjuk, hogy mi ismerjük és követni törekedünk az élő, tiszta szeretet történelmi Krisztusát. A szeretet e tiszta voltát, élő megtestesülését fejezik ki a tanítványok is ezekben, hogy *az a lélek gyümölcse, királyi törvény és tökéletesség kötele.* S ha az egy Istennek, az egy mennyei Atyában vetett hit által, mindnyájan gyermekeivé leltünk, bizonynyal semmi sincs, a mi erősebb alapra helyezné a szentek egységét, mint az a krisztusi szeretet, mely minden embereket testvérekké tesz s az emberiséget megajándékozza a testvériség szent eszméjével, melynél fogva a nagy apostol szerint: *Nincsen sem zsidó, sem pogány, nincsen sem szolga, sem szabados, nincsen sem férfi, sem asszony között különbség, mert mindnyájan egyek vagyunk a Jézus Krisztusban.*

Oh, bizonynyal, a szeretetnek véghetetlen egyesítő ereje és hatalma van s mindazok, a kik tisztán szerettek, a szentek egységében éltek. S be jól van, hogy ez ma is így van, mert iszonyu bomlasztó erővel lép fel napjainkban is minden szép, jó és nemes ellen az önzés és gyűlölség, a melyeket semmivel sem lehet legyőzni az egy szereteten kívül. A szeretet soha el nem fogy. A szeretet mindennél hatalmasabb, mindennél nagyobb. A szeretet minden, a szeretet maga az Isten, a ki mindeneket magához ölel e lényegében, hogy e tekintetben is egész áldásában érezzük rajtunk megvalósulni

idvezítőnk szép imáját: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy együgyek legyenek mint mi.*

A szentek egyességének szép feltétele még az *élő reménység* is.

Mi a reménység? A *reménység* -- így magyarázza az apostol — *ha megláttatik nem reméngség.* A reménység tehát addig reménység, a míg meg nem láttatik, mert a látás által valósággá lett. Ha mi, például valamely vágyunk teljesülését reméljük s e vágyunk teljesült, megszűnt reményünk, mert az valósággá lett.

Minden kornak és helyzetnek megvoltak s megvannak a maga reményei, melyek időről-időre táplálták s táplálják az emberiség kebelét. Legáltalánosabb volt minden időben és minden népnél egy jobb, egy boldogabb állapot után való sóvárgás, reménység. Jót remél az ember magános és családi életében, jobb jövőt remél a honfi és keresztény s édesen csendül meg füleiben a költő szózata: *Jöni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádsáy epedez százezrek ajakán.* Igen! a keresztény ember buzgó imája által megszentelt reménység azon élő reménység, a mely időn, enyészeten átragyogó tárgyánál fogva egyetemes és az egész keresztény világ lelkét elfoglalja s az örökkévalóságban láttatik meg és nyer valósulást; mert *most részszerint van bennünk az ismeret, látunk tükör és homályos beszéd által, akkor pedig szemtől-szembe és eljö a tökéletes teljesség.*

Igy lesz az élő reménység feltételévé a szentek egyességének. És nektek ker. afiai, a kik a keresztényi szép megvalósítása végett egyesültetek, teljes igyekezettel arra kel törekednetek, hogy legszebb reményeiteket úgy ápoljátok kebleitekben itt, hogy azokat megláthassátok, mint valóságot egykor az örökkévalóságban, mert az apostól szerint: *egy test és egy lélek vagytok mindnyájan, miképen hogy a ti hivatástoknak egy reménységére is hivatottok.*

2. De lássuk, hogy az ily igaz hitből, tiszta szeretetből és élő reménységből származó szent egyességre miért kell törekednünk?

Megérdemli az a legkomolyabb és legbuzgóbb törekvést: mert az *megerősít, épít és boldogít.*

Az *egyesülés erőt ad* úgy a természeti, mint az erkölcsi világban. Az egyes vesszőszálakat ujjainkkal könnyen eltördelhetjük; de a nyálabbá összefogottakat két kezünk összetett erejével sem. A magánosan álló hatalmas tölgy ki van téve a vihar pusztításainak, de az erdőnek gyenge fái bírnak egymás védelmében az idő bármily viszontagságai ellen is daczolni.

Éppen így van ez az erkölcsi világban is. A gyenge ember társaságra lépés által erőssé válik s így szellemi diadalt arat; a mi a legfelségesebben valósúl meg a valláserkölcsi életben, a szentek egyességében, a hol — az írás szavai szerint — *a lélek is együtt segíli a mi erőtlenségünket.* S ugyan kérdem ker. afiai! miért gyűltünk mi gyarló emberek össze, miért állottunk meg e szent helyen az erős Isten színe előtt? ha nem azért, hogy szép, jó és üdvös dolgokat végezzünk s így erőtlenségünkben is megdicsőíttessünk a hatalmas Istennel való lelki egyesség által.

Nem szabad azért, ker. afa! soha így szólanod: Elvettetett állapotú vagyok én, mit tehetnék a közjó előmozdítására? nem, mert te is bírsz kifejteni némi lelki erőt s a mustármagnyi hit összetéve hegyeket mozdít ki helyökből. Nem szabad soha azt mondanod: hiába való tanítói fáradozásom; buzgó törekvésem nincs arányban a mivelődés nagy céljaival; nem, mert a siker nem csupán a te szerény munkádban áll, hanem abban, hogy veled együtt ezek meg ezek működnek egy célra. Nem szabad soha öntelten magadba zárkoznod: Nem teszek rosszat, nem vagyok a közjónak ellene s imádom Istenem magános hajlékomban; nem, sőt hogy valóban érezd az életerős egybeköttetést minden irányban, tenned kell a jót, részt kell vened a közügyekben s az Úr házában közös buzgósággal erősítened lelkedet minden jókkal és a mennyei Atyával való szent egyesülés által, hogy a hitrokon szivekkel bizalommal énekelhesd: *Ha Isten velünk, ki ellenünk.*

Továbbá a *szentek egyessége épít.* Építeni egyetértéssel lehet, míg az egyenetlenség romlásra vezet. Kétségbevonhatatlan igazság ez mindenütt, de főleg az az anyaszentegyházban, a mely hogy külsőleg, belsőleg folytonosan tovább építtessék, az összes tagok egyetértésére van szüksége. Erről könnyen meggyőződhetünk; mert a hol romladozott épületet, dísztelen külső állapotot látunk, ott biztosan követhetünk az egyenetlenségre; a hol pedig kedvesen tűnnek fel előttünk már messziről az égbe nyúló sугár torony díszes templomával s közelben a megelégtült vidám arcok, ott a hívek egyeségben élnek, a kik egyúttal tudják magukat lelkileg is építeni.

Épülni *lélekben!* Mily szép e kifejezés már csak magában véve is; de mily magasztos akkor, ha e lelki épülés egy szent egységben végeztetik el. Ott az Isten képére született kisedet kegyes indulattal sietnek felavatni a keresztény hitre s a mint időről-időre fejlődni látják testben, úgy tökéletesítik lelkét, szívét a tanítás és nevelés által. Ott az ifjakat munkásságra, ember megbecsülésre s Istennek lélekben és igazságban imádására vezérik. Ott a szeretet védelmében s Isten áldásában szent a családi élet és tűzhely. Látogatott a templom, a hol a hívek amaz élőkövekké alakíttatnak, a kikből felépül ama lelki egyház, a szenteknek egyessége. Ott meglátszik a krisztusi ima áldása: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy egyek legyenek, mint mi.* Ott egészen bételt az apostolnak az öröme: *A szenteknek polyártársai és Isten családjának tagjai vagytok, kik felépíttettek a prófétáknak és apostoloknak fundamentumokon, melynek belső szögletköve a Jézus Krisztus, kiből az egész alkotmány szép renddel rakattatván, növekedik, hogy legyen az Urnak szent temploma, miyen ti is velünk együtt építtettek, hogy legyetek Istennek hajléka a szentlélekben.*

Végre a *szentek egyessége boldogít.* Miben álljon a boldogság s kik legyenek boldogok? megmondja Idvezítőnk, a ki az emberi élet legnyomatékosabb kérdéseiről a legalaposabban szokott felvilágosítani, midőn tanításai legszebbikében így szól: Boldogok, a kik éheznek és szomjuhozak az *igazságot*, mert megelégtetnek. Boldogok a *békes-*

ségre igyekezők, mert azok Isten fiainak mondatnak. Boldogok, a kiknek szívök tiszta, mert azok az Istent meglátják. Boldogok, a kik üldöztetnek az igazságért, mert azoké a mennyeknek országa. S más ilyenek.

Tehát Jézus szerint nem a világi jóllét, szerencse és gazdagság, hanem a léleknek az örök igazságokban való fénye s a szívnek tiszta ártatlansága adja meg az embernek valódi boldogságát. A minthogy ezekben is keresték boldogságukat a Krisztussal együtt minden időknek legjobb és már örök üdvöt nyert s nyerendő lelkei.

De még a boldogság sem boldogság ha csak magunkénak mondhatjuk és nem érzik azt velünk együtt azon embertársaink is, a kikkel Isten a mi sorsunkat egybekötötte. Azért állított a Gondviselés társaságba, azért plántált az anyaszentegyház védő kerítései közé, hogy a midőn boldogoknak érezzük magunkat, egyúttal boldogítsuk mieinket s minél nagyobb körben embertársainkat, hogy így a vallás boldogító erejét tegyük mind általánosabbá. Hogy velünk együtt az alázatosságban, a békességben, a hit-, szeretet- és reménységben, az igazságban, sőt még a tűrésben és szenvedésben is legyenek mindenek boldogok. E boldogító érzésben éltek-haltak mindazon Isten előtt kedves és megdicsőült jobb lelkek, a kikkel egyetemben az örökkévalóság boldogsága vár reánk, valakik a szentek egyességének érzetét így ápoljuk kebleinkben.

Ime, kedves afiai, ker. gyülekezet! ezekben igyekeztem megmutatni, hogy miért gyűltünk össze ez ünnepélyes alkalommal. Egybegyűltünk, hogy a közös hit, szeretet és reménység alapján minél szorosabbra fűzzük a Krisztus által Istennel és minden jókkal azt a szent egyességet, a mely megerősít, épít és boldogít. Adja a mindenható Isten, csókfalvi unitárius szent gyülekezet! hogy egyházi társulatunk egybegyűlése s buzgó istentiszteletünk legyen köztetek táplálója e szent egyességnek s szolgáljon mindnyájatoknak úgy egyen-egyen, mint közönségesen megerősítéstekre, épülésekre és boldogságtokra. A mi végre *ajánlak titeket* — az apostollal szólva — *Istennek és az ő kegyelmességéről való ama tudománynak, mely felépíthet és megadhatja nektek, mit örökség szerint bírtatok minden szentekkel egyben.* Amen.

KELEMEN ALBERT.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

— Aristoteles ugyanott még azt is mondja: *De a tudván való és rendetlen indulatból eredt kihágás meg nem csendesedik és meg nem kisebbedik, ha szinte valaki az ő gonosz cselekedetét és fertelmes dolgát jól érti is; hanem inkább megmarad benne és megátalkodott vakmerőséggel mind végig elmegy az ő elkezdett gonosz szándékában!* (*Institutio*. II. kv. II. 23.)

. . . Ez valóban a legkézzelfoghatóbb magyarázatja, jó Kálvin, a te nagy tudományod kegyes voltának az írásban és gonosz alkalmazásának a gyakorlati életben. Ezért rendszerezítetted a tudva elkövetett ballépést az egyházadba behozott hitüldözéssel és mégis szerette volna jobb meggyőződésed azt is elhíttetni, hogy neked nem volt semmi részed abban a gonosz hírű első esetben, mely rá kényszerített arra, hogy igazi arcodat fordítsd a nagy világ felé. Innen eredt a végzetes tévedéseknek egész sorozata. Innen eredtek furesa ellenmondásaid s a vakmerő ráfogások, mikkel bemocskoltad annak a szegény áldozatnak emlékét, a ki — magad kimondottad — a te kezeid között veszett el. (*Mosheim*. Nachrichten. 81. 107.) Ezért látunk tégedet s veled a jámbor együgyűeket jobb ügyhöz méltón fáradozni, hogy a felelősséget a világ előtt a te fölkenet személyedről másokra hárítsátok; ¹⁾ holott 1561. szept. 30-án saját magad így bízattad rá példád követésére hittársadat, a navarrai király kamarását: „Becsület, dicsőség és gazdagság lesz jutalma a te fáradozásodnak; de ne mulaszt el mindenek előtt megszabadítani az országot azoktól a nyughatatlan gazoktól, a kik lázadásra ingerlik a népet ellenünk. *Ki kellene írtani az ilyen szörnyeket, mint a hogy én elpusztítottam a spanyol Servet Mihályt!*“ (*Porter*: 73. Lásd *Voltaire*: Oeuvres. IX. 491. *Génève*, 1771.) Ime te magad is dicsőíted, sőt például ajánlod azt a tettet, a melynek hasznát a kielégített bosszú gyönyörében csupán egymagad élvezted; de erkölcsi súlyát mindvégig szeretted

¹⁾ 1562-ben pl. Balduinus ellen írt feleletében, ki szemére vetette S. megölését, magára Servetre, a genfi tanácsra, a svájci egyházakra, sőt a „szelid“ Melanchthonra igyekszik vetni Kálvin, tettének felelősségét. (*Porter*: 73.)

volna elvetni magadtól. Nyugodj békével! Nyugton lehetsz ezentúl mi fölünk; nyugton azoktól is, a kik mintegy hosszú, nehéz álmomból fölébredve, szegényenl vegeyes bánattal tekintenek vissza a te sötét emlékedre. S jól van ez így: a halottak nem köztözhetik meg az élőket, hogy a múlt bűnein okúlva, a jövőt nem építsék. Mint a bosszúálló Isten dicsőségére tetőled örök kárhozatra szánt emberiség számtalan millióinak, épen úgy fényeskedjék az örök világosság a te kevély lelkednek is! A mint szellemed az elmúlás szárnyain tova tűnik előttünk, könnyült kebelled nézünk utána és tégedet ismeretlen sirodoban nem háborgatunk többé. Bocsásd meg, hogy ez egyszer köznap ruhádban mertünk földéznii. De oly „minden tekintetben nagy“ ember létedre, a te föltett, sőt fennen hirdetett jóhiszeműségednek még csak legkissebb árnyékát is sehol föl nem fedezhettük vizsgálatunk alatt álló cselekedetedben. Nagyobb voltál te annál, hogysen elkövetett bűneidnek mentségét a törpe lelkek köznapi tudatlanságában avagy csupán a tőled oly sokszor kicsinylett korszellemben kereshetnők.¹⁾ Azt szívesen elősmerjük, hogy a te nagy tévedésed által felszított hitüldözésnek kiváló szerep jutott a te reád következő kor bűneiben és válságaiban. De ha e tan erkölcstelen visszaéléseit, kedves tanítványaid óhajtása szerint, rá is lehetne háritani némi

¹⁾ Révész történetírói stílusának legközönségesebb fogása, hogy mikor dicsérni kell Kálvint, akkor hasonlíthatatlanul feljűl emelkedik ez a XVI. sz.-on; mikor pedig hibáért kimenteni akarja, akkor olvasói elébe odaállítja bűnbakul a korszellemet. Távol áll attól debreczeni történetírónk, hogy elismerje, a mit Szász K. ily őszintén bevall:

— Kálvin törvényhozásának merész körvonalai az ő nagyságáról, részletei kicsinységéről tanúskodnak. *Sok dologban nemhoggy megelőzte volna korát, sőt elmaradt a mögött.* (Bpesti Szemle. XVII. 234.)

Az eddig felhozottak után csaknem fölösleges bizonyítgatni, hogy Kálvin igen sok tekintetben — előre úgy, mint hátra — maga vezette kora szellemét. Így a szabad akarat kérdésében maga megvallja, hogy az egy Sz. Ágostonon kívül az összes ker. írók, sőt minden ember, még a köznép is, ellene vannak; mégis e szót még a közhasználatból is szeretné eltílatni (*Instit.* II. kv. II. 7—9.) Szintén ily gyökerestűl kiirtaná az „érdem“ szót is. (III. kv. XV. 2.) A praedestinatio kérdésében nemcsak minden ker. nagy tudósnak, hanem még a korabeli közvéleménynek is mereven ellene szegűlt. (III. kv. XXII. 1. — V. ö. III. kv. XXI. 4. és 5. XXII. 6. és 9. XXIII. 4. stb.) Az erendű bűnről is megvallja, hogy „a közönséges értelemmel és az emberi okossággal semmi úgy nem ellenkezik“, mint az ő tanítása. Az egyház legrégibb írói is alig szóltak valamit e tárgyról; Szent Ágostont követve mégis nem átalja kimondani, hogy „szentelen és orczátlan bestiák“ az ellenkezők. (II. kv. I. 5.) Szerinte „szörnyű tévelygés az is, hogy nem ugyancz a test támad fel“. (III. kv. XXV. 7.) A Scipiók és Catók még az erény által is bűnösök, minű pokolra vettettek. (III. kv. XIV. 3. 4.) Hol „Istennek kemény hosszűállítását semmi kűpíró eléggé ki nem pingűlhatja“. (III. kv. XXV. 12.) Az őrangyalok, az ördögűzés, a censura, az erkölcsei rendűrség és máglya behozatala érdekesen egűszíti ki e retrograd irányű, Zwínglitől messze eltávozott és igen sok tekintetben a legsötétebb középkorra emlékeztető „vallásűjtást“.

— Hogy Kálvin nem volt a genfi korszellem embere, már az is mutatná, hogy száműzetett, — vallja be elég őszintén Révész lapja, mikor a sárospataki irányt kell megmosdatni. „Ezen XVI. sz.-beli reformátorok nem a korszellemet szolgálták, hanem az (ő felfogásuk szerinti) igazságot.“ *Figyelmezű.* 1872. 305 — 306.

tekintetben a te alacsony és tudatlan környezetekre: azért nincs semmi szükség arra, hogy érdekedben igazoljuk és mentegessük egyszersem azt, a mit az emberiség örök törvényei elkárhozhatnak. A galádság és erőszak napról-napra úgyis eléggé érvényesülnek magok erején az emberi társadalomban. Hogy e mellett még a tudomány fenkölt tekintélyével is palástoljuk rút gonoszságukat, arra valóban nincsen semmi szükség! (V. ö. *Paul Janet* fejtegetésével Macchiavelliről. Polit. tudomány tört. Bpest. 1892. II. 64.)

*

Végig vezettük a szíves olvasót a Kálvin-Servetpör minden részletén. Beható világot vetettünk e szomorú ügyre a legkülönbözőbb oldalokról. S oly források alapján tettük mindezt, melyek 30 évvel ezelőtt az orthodox történetírónak szintén úgy rendelkezésére állhattak. A különböző eredmény, melyre mindketten eljutottunk, jellemző bizonyossága annak, hogy a maholnap csak emlékből élő protestáns orthodoxia még virágzóbb napjaiban is csupán csak a katholicus írók eltanult fogásaival tudott némi szellemi sikert felmutatni s ideig óráig tartó irodalmi dicsőséget aratni.

A fennebb kimerítőn előadottak világánál Révész Imre „*Kálvin életé*“-nek csaknem minden állítását többé-kevésbé módosítanunk kellene, nem is említve azt, hogy tévedései mellett, kisebb-nagyobb ráfogásainak földerítésével akár egy egész könyvet megtölthetnénk.

A mi tárgyunkat közelebről érdeklí, nem áll pl. az, hogy Servet kiadója a kinyomtatott *Christianismi Restitutio*-ból egy egész csomagot Genfbe juttatott volna; hogy azt ott a közönség szelvényben olvashatta Trie áruló felléptekor és hogy ez a Trie „egy kitűnő francia menekült“ volt; továbbá, hogy a főinquisitorhoz Kálvin és Trie Servetnek csak 24 magánlevelét küldötték el; s hogy Kálvin csak nagy nehezen ment bele ennek a „kitűnő“ Trienek czimboraságába és hogy végre a megijedt Servet oly együgyű módon tagadta a hitnyomozó törvényszék előtt kilétét, mint ezt a debreczeni történetíró az ő jámbor olvasóival elhitetni szeretné. (177., 178. l.) A Servet-ügynek már csak előjátékában is ennyi szembeszökő valótlanúságra akadunk, nem számítva a czélzatos ferdítések hosszú sorozata mellett a nem kevésbé czélzatos csoportosítást és jellemző ellhangzásokat, mely félre nem magyarázható vonások az egész könyvön keresztül vonuló *pia fraus*-t a figyelmesebb olvasónak azonnal szemébe tárják.

Nem kíván Révész Imre saját szavai szerint „Kálvinnak vagy bárkinek is *feltétlenül* ügyvéde lenni“ s ezért a tényeket „*kellő*“ egybefüggésben, híven és tisztán akarja az ő olvasói elé állítani.“ (171. l.) Mosolyt kelt e kijelentés után az a primitív fogás, hogy a történeti sorrend megszakításával a francia protestánsok heves üldöztetését helyezi hangulatkeltő bevezetésnek a Servet-ügy elébe. (V. ö. 171. 155.) Az inquisitio sűrűn fellobogó máglyáira rámutatás után rögtön Kálvin nevének halálát adja elő, hogy a nagy reformátor gyöngéd szívét megvilágíthassa. Majd Bolsecet, Kálvin leggonoszabb

ellenségét, lépteti fel s az ő dühös rágalmaira s a méltatlanul bántalmazott Kálvinnak korát meghaladó irodalmi érdemeire következik nyomban a gyászos Servet-ügy tisztázása, tisztázása azok előtt, kik Révészünk szavai szerint: „borzadva fordúltak el Kálvintól, mint a türelmetlenség sötét, átkozott képviselőjétől.“ (171. l.)

Kálvin keresett ártatlanságának hebizonyítására egyik fő érve a debreczeni történetírónak az, hogy a legkevesebb befolyással bírt a genfiekre Servet elítéltetése idején. (201. *Egyh. és I. Lap.* 1864. 689.) De ha attól a gyanúsán hangzó „*kellő* egybefüggéstől“ egy kissé eltekin-tünk, könnyű észrevennünk, hogy már 1553. szept. 3-án a felséges Istent látták a genfiak Kálvin személyében, az úrvacsorához tolakodó libertinek előtt megjelenni; ki már a következő nap (s így tehát közvetlen a Servet-pör elején!) diadalt ül összes ellenein (152—155. l.) s ki 1555-ig is, mikor végkép kiírtotta a hatalmának ellenszegülőket, a legfőbb úr volt Genfben, hol „semmi se történt, a mire Kálvinnak vezérlő befolyása ne lett volna“ (240. l.), s hol, saját dicsekvése szerint: „több mint 3000 oly zavarnak vette elejét, melyek különben e várost feldúlták volna.“ (280. l.) Egyike lehetett az itt említett zavaroknak kétségkívül a Servet ügye is, kire nézve még Révésznel is ott olvashatjuk Kálvin félre nem érthető czélzását: „ő kötelességének tartotta, hogy e megátalkodott és megszelídíthetetlen ember, a *mennyre tehetségében állt*, megzaboláztassék, hogy a ragály tovább ne terjedjen.“ (180.)

Másik főérve a debreczeni történetírónak az, hogy a XVI. sz.-ban „nem volt Európában oly állam, hol Servetet az ő kegyetlen végsorsa el nem érte volna.“ (197.) Ez érvnek igaz voltát, mint láttuk, egyedül a szabad Nápoly is meghamisítja, hova Servet akkor épen útban volt. Nem akarunk ezúttal az ilyen hangú védelem erkölcsstelen voltára rá mutatni, csupán Channingnek egy találó helyét juttatjuk olvasóink eszébe. „Megengedve ennek a mentésnek igazságát, mi az egyéb, mint az útonállónak okoskodása, a ki az útazót kirabolja és meggyilkolja, mivel az úgy is épen azon a ponton volt, hogy egy más rablónak a keze közé essék, vagy hogy egy más gyilok készen volt rá, hogy a véres tettet végrehajtsa.“ (*Channing* válogatott művei. III. kt. 10.)

Csaknem ily sikamlós erkölcsi alapon áll Révész Imre akkor is, midőn „Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlannak“ vallja Kálvint (199.), holott előbb ő maga is beismeri: „Nem hiszem, hogy volna csak egy is olvasóim között, ki kárhoztató ítéletet ne mondana azok felett, kik ez embertelen ténynek szerzői valának.“ (197.) A teljesen ártatlan Kálvint legföljebb csak annyi terheli Révészünk szemében, hogy „Servet kivégeztetését, *annak megtörténte után*, nyilván helyeslette s azt igazolni törekedett.“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1050.) Azt csak „sajnálni lehet“, mondja más helyen, „hogy Kálvin nagy lelkével nem emelkedett ez ügyben minden tekintetben feljül korának színvonalán, s a halálos büntetést nem eszközölte ugyan, de mégis elnézte és nyilván helyeslette.“ (*Kálv. élete*: 201.) S mindebből csak az következhetik az orthodox dialektika szerint,

hogy Kálvin Servet „végsorsára nézve egészen ártatlan.“ Meglepő, hogy Révész nem tudta észrevenni védői buzgalmában, hogy a Kálvin ártatlansága érdekében itt védelmezett álláspont csalódásig hasonlít azon órgazda álláspontjához, a ki nem vesz ugyan részt magában a gyilkosság elkövetésében, de elnézi azt s helyesli is „annak megtörténte után“; sőt nemcsak helyesli, hanem még azzal is igazolni törekszik beleegyezését, hogy a szerzett haszonban ő maga is osztozni kíván. Ily szép helyzetben tűnnék fel a nagy Kálvin, ha „védő ügyvéde“ okoskodása elfogadható lenne. Még különösebb eredményre vezet a debreczeni történetírónak azon erőlködése, melylyel a halálos ítélet felelősségét minden módon csak az egyedül vétkes genfi törvényszékre igyekeznek vetni. (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1082., 1083.) Hisz ha Kálvin egészen kimentí Révész Imre előtt a mindenható korszellem, mennyivel inkább ártatlannak mondható az a törvényszék, melynek ítélő birái a „minden tekintetben nagy“ Kálvinnál sokkal tudatlanabbak voltak? S így tehát a már sokszor bemutatott Révész logika szerint Kálvinnál még sokkalta kevésbé lehetne „kárhóztató ítéletet mondani“ azon szegény tudatlanok felett, kik Révészünk szerint „Servet embertelen halálának szerzői valának.“

Többi orthodox komolyságú érvei tudós történetírónknak: Servet „mintegy rajongva kereste a máglyát“, mégsem valódi vértanú (22. és 202.); még megköszönheti, hogy Genfben máglyát gyújtottak számára, mert csak ez tartotta fenn nevét az utókorra. (203.) Kálvinnak bár semmi része sem volt „a genfi eljárásában“, mégis tisztelnünk kell ő benne azt a bizonyos hősiességet“, melylyel helyeselte kezébe került ellenfele megégetését, mitsem törődve a protestantizmusra ebből háramló veszedelemmel, mikor mintegy maga is tetteleg igazolta a katolikusok eretneküldözését. (199. és 203.) Bár Kálvin sohasem bocsátott meg áldozatának, még az utolsó órában sem; mégis Servet viseltetett „Kálvin iránt valami különös engesztelhetlen gyűlölettel.“ (194., 195. és 201.) Bár maga Kálvin megvallja, hogy Servet csak „itt akart keresztül útnazni“, mégis Révész egy lappal előbb csaknem egy egész hónapon át Genfben lappangtatja titokban; s bár a halálos ítélet egy szót sem tud arról, mégis debreczeni történetírónk szerint ez a „léha lelkületű“ és „sikamlós beszédű“ idegen föl akarta bujtani Kálvin ellen az erkölcsös genfiakat. (180. és 172., 179.) Bár maga Kálvin nyíltan elismeri Révésznel, hogy Servet ellen vádlónak ő maga önkényt lépett fel, mégis erre Révészünk szerint „a tanács tagjai által is felszólított.“ (180., 181. és 183.) Bár kitűnő és a vitakozást keresve kereső tudós volt különben Servet és már előbb a Kálvin érdemes szolgáját könnyedén legyőzte, mégis semmi figyelemre méltót sem tudott mondani a Kálvinnal való szembeszállásnál. (172., 182—184. stb.) Bár Kálvin indított főbenjáró pört ellene, mégis „Servet volt az első, ki törvényes ünnepélyességgel és komolysággal halált kért ellenfelének fejére.“ (181. és 186.) Bár Servet kértére és Kálvin nagy bosszúságára maga a tanács sürgette az ügynek a helvét egyházakhoz való terjesztését, mégis a debreczeni történetíró szerint „Kálvin ebbe is szívesen bele

egyezett s nem ellenzette ezt a tanács sem.“ (185.) Bár a berniek és bázeliak intőleg felszólaltak, mégis Révész szerint mind a nyolcz megkérdezett hatóság „rettenetes egyhangúsággal S. végveszedelmét kívánta.“ (187. 188.) Bár a genfi ballépést Kálvin külföldi barátai csak utólag helyeselhették, mégis már a svájci egyházak kárhozható ítéletéhez Révész szerint mindjárt „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak.“ (188.) Bár maga Kálvin leszidja Farelhez írt levelében Perrint, hogy betegem is feljött a gyűlésbe, hol mindent elkövetett Servet megmentésére; mégis Révész szerint „senki sem volt, ki némi enyhítő körülményt hozott volna fel, engedékenységről és kegyelemről szólott volna“ s maga Perrin otthon maradt, betegnek tetteve magát.¹⁾ (188.) Bár a genfiak 1537-ben minden pápistás törvényt eltöröltek s „a ref. vallás alaptételei Genfben állami köztörvényekké tétettek;“ mégis most Servet elítélésénél „azon régi, római szentbirodalmi törvényekre támaszkodtak, melyeket Genf a maga részéről is saját államtörvényeinek tekintett.“ (50. 189.) Bár „a többség“ Révészünk szerint „a köztársaság régi törvénye szerint“ ítélte Servetet máglyára; mégis a kegyes és következetes Kálvin most a „pallas általi kivégeztetést“ (s így tehát a törvény megszegését?) javallta. (188., 193.) S bár „az összes keresztyénség közjáva kívánta“ Révészünk szerint Kálvintól „azt, a mit ez ügyben tett“; mégis egyet sem küldött máglyára rettenetes következetessége azon libertinek közül, a kik pedig a Servetnek tulajdonított „felforgató elveket“ a legnyiltabb vakmerőséggel vallották. (201., 179., 185. V. ö. 126. stb.) S bár Révészünk szerint „sem a humanismus, sem a valódi keresztyénség elveivel igazolni nem lehet S. kivégeztetését“ s mind pedig különösen a XVI. sz. közvéleménye merőben elítélte Kálvint a Servet elleni kegyetlen eljárásért; mégis ugyancsak Révész szerint „a XVI. századi fogalmak, positiv törvények és gyakorlat“ teljesen fel is mentik őt a bűnösség vádjá alól. (197—199. V. ö. *Ejyh. és Isk. Lap*, 1864. 818.) S mindezekből orthodox dialektika szerint napnál fényesebben kiviláglik az, hogy „Kálvin egyénisége a Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlan“ s „a legnagyobb történeti tudatlanság“ vakságában szenvednek mindazok, a kik „nem is annyira a protestantismust, vagy éppen a genfi reformált egyházat, mint sokkal inkább magát Kálvint teszik e miatt felelőssé.“ (199. 201.)

Hasonló módon és szintén oly kegyes logikával készültek egy másik kitűnő orthodox egyházban a szentek legendái is. Csak hogy míg e legendákat a *pia fides* naiv költészete lengi át igen gyakran, addig a protestáns orthodox író a tudomány szent nevében köti rá tudatlannak nézett olvasó közönségére a maga igaznak vallott költeményeit és nem egy ízben nagyon is öntudatos ráfogásait.

A szent czél érdekében teszi mindezt ő is bizonyára, a ki bárminő tettet képes volt helyeselni, a mit a „hihű“ elődök Isten nevében

¹⁾ Lehet különben, hogy itt Révész egyszerűen csak nem értette meg a latin szöveget: *Simulato per triduum morbo, in curiam tandem ascendit* etc. *Trechsel*: I. 257.

az orthodox egyháznak hasznára vagy előmenetelére valaha elkövetek. Révész is utóbb már alig törődött az eszközökkel, csupán a lehető legkedvezőbb szempont és a *kellő* világítás megválasztására volt egy kis circumspectus ügyelettel. S annyira jutott végre a siker bálványozásának sikamlós lejtőjén, hogy utóbb még egyházi szószékről is hirdetni kezdte az üdvösnek talált orthodox igazságot: „Az *Idvezítő* (!) már arra inti azokat, a kik ily úton (értsd: *nem igaz úton!*) lettek gazdagokká, hogy a *hamisan gyűlt vagyont fordítsák jótékony, nemes célokra.*“ (*Révész I. egyh. beszédei*. Kiadta Révész Kálmán. Bpest. 1890. VI. füzet 11-ik beszéde: *A hamis sáfárról.* — V. ö. *Ev. Egyh. és Isk.* 1891. 149.) Mely jeles szépségű orthodox elv, ha jól megnézzük, alól rút halfarkban végződik. Mert ha nem csalódunk, Debreczen prófétája e szavak merész kimondásával nemcsak sanctionálja a bűnt, hanem egyszersmind hathatós tényezőt kíván benne nyerni az általa oly hön ápolt orth. egyház és iskola építésére. Igen illik egybe az ő „hős Méliuszának“ harcra buzdító szózatával: „Krisztus nem a *harczólnak*, hanem a *győzőnek* ítéli oda a jutalmat.“ (*Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 562.) Úgy szintén a háromszáz éven át győztes Kálvinorthodoxia fényes diadalkoronájával: „*Istennek dicsőségére*“, mely nem egy igazhívó szemében még ma is sokkal fénylőbb, ragyogóbb lehet, mint a Jézus-atyák ismert aranysugarú vezércsillaga: „*Finis sanctificat media*“ . . .

Mily szédületes örvénybe ragadta nem egyszer a különben jóindulatú szorgalmas és munkás író a pártúl fogott orthodoxia, melynek veszendő ügyére a világosabb pillanatokban ő maga is csak szánalommal tekinthetett (*Egyh. és Isk. Lap*, 1863. 1408.), legvilágosabban mutatja az, hogy „*Kálvin életé*“-ben a tudatlan tömeg tapsaiért képes volt lépten-nyomon feláldozni saját jobb meggyőződését s a Szilágyival folytatott nagy vitában a pillanatnyi győzelem kedvéért nem sajnálta áldozatul hozni saját írói hírnevét és szeplőtelen írói hitelét is.

Példákkal a Szilágyi ellen alkalmazott sophismák felsorolásánál már eddig is bőven szolgáltunk. Mindezeknél élesebben reá világít Szilágyi oly találó szavaiként: *Révész Imre hamisnevű tudományára* az itt alább bemutatott eljárás, melyre kellő absolutiót a legvakhitűbb orthodoxia sem fog sem Genfben, sem Rómában kieszaközölni.

Tudós Révészünk, hogy Kálvin hibáját annál könnyebben a XVI. sz.-ra foghassa, minden fontosabb lépésnél bűnbakot vagy pedig társakat állít melléje, hogy így a „legnagyobb“ Kálvin bűnrészessége mindenfelé megosztva a legkicsinyebbé vagy a semmivel egyenlő értékűvé törpülhessen. Ezért látjuk, hogy a hirhedt viennei áruást Révész munkájában nem más, hanem csak maga a tudós és kitűnő Trie intézi; Servetnek el nem tagadható letartóztatását pedig Kálvin mellett az „egész konsistorium.“ (*Kálv. élete*: 180.) Kálvin világos beismerésével szemben nem akar ugyan e pontra a debreczeni történetíró később súlyt fektetni (*Egyh. és Isk. Lap*, 1864. 1013. vesd össze: 1050.); mindazáltal az ő felfogásában a tudós

Kálvinról legott a tudatlan syndikusra háramlik minden felelősség, a ki elmulasztotta Servet elfogatásakor figyelmeztetni profétáját a keresztvénségre és a *hazai* törvényekre. (U. o. 1082.) Furesán áll meg már most ez orthodox igazságszolgáltatással szemben magának Révésznek egy előbb közölt nyilatkozata: „Minden nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal *együtt* lépnek fel s a lelkipásztorok folyvást mellettök vannak“ (104. 105.) és egy hasonlíthatatlanul nemesebb lelkű protestáns írónak őszintébb kijelentése: „*A genfi syndikusok tehetetlenek voltak a lelkészekkel szemben.*“ (*Bpesti Szemle*. XVII. 231. 232.)

A genfi tanács előtt megindult főbenjáró pört Révészünk szerint mindenki intézi: Kálvin szolgája, testvére, ügyvéde, barátai, lelkész-társai, csak egyes-egyedül maga a most már legkisebb Kálvin nem. Végre valahára okt. 23-án összeül ítélre a „kis és nagy tanács.“ (188.) Az a nagy tanács t. i., melynek pár nappal előbb Révész szerint is az „ügynek ellátatása“ még Servet könyörgésére sem engedtetett meg. (186.) Mi nem volt egyéb, mint köznapi nyelven szólva: éppen a nagytanácshoz való fölebbezés meggátlása, hogy Servet meg ne menekülhessen. És mégis később Révész a nagy tanácsot is belevonja Servet halálítéletébe. Ime mily orthodox alapon beszél a debreczeni író a „halálos büntetést sürgető többségről“: a 25 tagú rendes tanácsot, melyből a libertin rész Révész szerint az ítéletkor otthon maradt s melyben Kálvinnak egy tuczat francia párhíve képezte volna azt a sokat emlegetett többséget (*Nisard*: l. 300.), olvasói előtt csaknem megtizzszerezi s mind a két genfi tanácsot, a „tizenhatost“ és a „kétszázast“, az alsóbb és felsőbb forumot! mosolykeltő képtelenséggel egyszerre és együtt működteti Kálvin érdekében és az orthodoxia nagyobb dicsőségére. Később is, csak-hogy a merész históriai falsumot Szilágyi F. az ő saját könyvéből fejére ne olvashassa: a „60 tagból álló *külön* tanácsot“ hivatja egybe, mely a genfi törvényszékkel, s tehát ismét csak az alsóbb forummal, együtt ítéljen Servet ügyében. (*Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 1082.) A mi még különösebb, ez a 60 tagból álló külön tanács egyszerűen nem létezett 1526. óta, mikor a köztársaság e régi intézményét a genfiak a kétszázas nagytanácsra bővítették ki. (*Bpesti Szemle*. XVII. 228.) — Ime így csinálják orthodox tudósaink „az igazság elfogulatlan barátjai“ számára a kálvinista egyháztörténelmet!

Még ez mind nem elég: Révészünk e jeles hadi művelet után eljút csakhamar a legnagyobbra is. Nemcsak a konsistorium, nemcsak a kis és nagy tanács, nemcsak Kálvin barátjai, szövetségesei és elválhatatlan érdektársai vesznek élénk részt a Servet halálában; hanem bűnrészes orthodox írónk szemében az egész XVI. sz. s így tehát bűnrészesessé válik első sorban maga az áldozatul esett Servet Mihály is. „Miért nem teszszük felelőssé — így kiált fel több ügyességgel, mint igazságszeretettel — *éppen magát Servetet is, a ki irodalmi művében nyilván hirdette, hogy az eretnekeket halállal kell büntetni!* Servet maga mondja, hogy a javíthatlan és gonoszságban megátalkodott eretnekeket, „incurrigibiles, in malitia obstinatos“,

halállal kell büntetni. „*Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum et apud homines.*“ (*Christ. Restitutio*. Pag. 656.) E tekintetben Servet sem oly igen előzte meg tehát korát!“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1051.)

Vajon mi lehet oka annak, hogy e kétségkívül legfontosabb érvet, melylyel a gyanútlan hívek előtt oly fényesen legyőzte Szilágyi Ferenczet, nem használta föl előbb Révész Imre az ő fő művében, hol pedig el nem mulasztja fölemlíteni (175. l.), hogy a bécsi császári könyvtárban maga is szemlélte Servet idézett művét,¹⁾ azt a nagyhírű eredeti példányt, melyről Németország tudósai számára Berlinben és itt Kolozsvárt annyi másolat készült s csak a múlt század elején a mi főiskolai könyvtárunk felégetése alkalmával kerülhetett oda? (*Bock*. II. 358. 359. *Wallace*. I. 460.) S vajon mi az oka, hogy később a *keresztyénség* körén kívül álló unitáriusok ellen szitogatván népének hamvadó gyűlöletét, élesen szemökre hányja amazoknak Servet nagy következetlenségeit s épen csak ezt az egyet, a legnagyobbat, a Szilágyit diadallal leverő főfő argumentumot hagyja a be nem avatottak legnagyobb bámulatára szintén említtetlenül?²⁾

„*Mondhatnám* — ezt mondja a kegyes Révész e későbbi művében — hogy az európai *népek*, fejedelmek és theologusok stb. határozott *gyűlölettel* is viseltettek az unitáriusok iránt... E mellett, *úgy látszik*, hogy az unitáriusok is, ha hatalomra jutottak, nem valami nagyon iszonyodtak a bosszúállástól és vértől.“ (*Méliusz P. emlékezete*. Debreczen. 1873. 30.) És e szép történeti igazság, az *unitárius* bosszúállás és vértől nem iszonyodás bebizonyítása végett van szüksége a jámbornak a kegyes Kálvin áldozatául esett *katholikus* Servet újból elévonására. Legyen neki az ő kívánsága szerint! Hadd diadalmaskodjék még egyszer, utoljára, a régi rozsdás orthodox logika! — „Ha egyes ember az irodalom vagy tudomány mezején valami botlást vagy méltánytalanságot követ el, azt ő maga, vagy más, helyrehozza s vissza van állítva az igazság mérlege“, — e súlyos vallomást ejti ki Révész két évvel utóbb, midőn az elebb a nagy Kálvin mellé állított „hős Méliusz“, „a reformátzió megmentőjét“, „a magyar nemzetiségnek s hazánk alkotmányos szabadságának és önállóságának egyik hatalmas megvédőjét“ a felbuzdult s emlék után látó debreczeniek előtt egy józanhangú felszólalással, a hazai tudományosság ítélőszéke előtt pironkodva, ismét a mindennapi emberek sorába igyekszik visszasüllyeszteni. (Néhány szó Méliusz P. sirjáról. *Figyelmező*. 1875. 515. Vesd össze 1873. évf. 4. 27. 31. stb.) Ám a más-

¹⁾ Vesd össze: „El kell jönni az időnek, sőt el is jött az immár, a midőn a magyar protestáns egyháztörténelemmel foglalkozó írókat minden lehető ponton magokhoz az eredeti forrásokhoz kell utasítani és ha nem mennének, *korbácsal is oda kell hajtani őket.*“ Így nyilatkozott az ő bécsi tanulmányútja után a buzgó Révész Imre. (Lásd *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1892. 487.)

²⁾ Tudtukkal csak a szentháromságot ostromló Szeremlei Sámuel használja fel még egyszer, Servet szavaira útalással akarván a „*Servetus fattyai*“ ellen indulatoskodó Méliust kimenteni. *Prot. Tud. Szemle*. 1870. 5.

hitű Servettel szemben sohasem hozta helyre a világosabb órákban oly tüprengő és lelkiismeretes író sem a szent czélok érdekében elkövetett históriai botlásokat, sem a „pia fides“ megmentésére végbevitt írói méltatlanságot. E feladat reánk néz, kiknek kezénél van Servet három művének ép' oly becses, mint a mily ritka többszörös példánya, köztük a Kálvintól nagy sikerrel kipusztított *Christianismi Restitutio* betű szerinti utányomása, mely csaknem ép' oly ritka, mint az első, szerzőjére nézve oly végzetessé vált viennei kiadás. (*Wallace*. I. 433.)

E könyvből majd oda hátrább olvasóink elé terjesztjük az egész hivatkozott „Epistola 27“-mát. Mindenki látni fogja belőle, hogy Servet a Révész közölte súlyos nyilatkozatban csupán az apostolok korabeli Ananias és Saphira hirtelen halálát hagyta helyben, kikről fősvény és hazug voltukért a szentlélek nyilvánvalóvá tette, hogy megrögzött, javíthatatlan bűnösök s így tehát méltán lehettek halálra méltók az apostolok szemei előtt. Más időkben és más bűnösökre nézve Servet a száműzetést és excommunicatiót ajánlja. Ugyanezt ajánlja a nyilvánvaló eretnekségre nézve is. „*Schismata et haereses ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis restitio*“, — mondja hat sorral alább a Révész Imre megcsonkított és értelmileg elferdített idézeténél. Könyvének más helyei is megcsonkítják Servet e felfogását. (V. ö. 634. 654. 659.) Már 1530-ban így szól Oecolampadhoz írt levelében: „A mit már egyszer kimondottam, nekem kegyetlenségnek tetszik azért megölni az embereket, mert a biblia megértésében tévedtek.“ (*Mosheim*: Anderw. Vers. 393. *Tollin*: Servet M. jellemrajza. 21.) A genfi tanács előtt is nyíltan hivatkozott ugyane nézetekre. (*Trechsel*: I. 308. 237. *Porter*: 39.) Maga Kálvin volt az első, ki Servet 27-ik levelét az eretnekek üldözéséről írt könyvében bizonyító erősségül fölhozza. (*Defensio Orth. Fid.* 9.) Csakhogy ő e ponton még annyira híven közli Servet szavait, hogy a sajtóságtól tekintélyre hivatkozásnak tarthatatlan volta is nyomban kiderül. (The passage, as cited by Calvin himself, concludes with an assertion that, in the primitive church, schisms and heresies were punished solely by excommunication. *Porter*: 62.) Révészünk eltagadhatatlan érdeme, hogy e végzetes helyet nem csekély szabadsággal egyenesen az „eretnekekre,“ sőt magára Servetre vonta s a Szilágyival lefolyt nagy vitában a neki fölösleges részek lefosztásával alkalmassá tette a vele szemben álló irodalmi ellenfél — lebunkózására. Dicsőült hitbajnok-előde, az első debreczeni orthodox püspök és egyházi író, lebeghetett e több mint merész orthodox remeklésnél Révész Imre előtt követendő példányképül. Az ő legkedvesebb „hős Méliusza“ szintén oly vitézül forgatta az ilyfajta fegyvereket s ép' oly törül metszett orthodox érvekkel küzdött a hitviták terén az elmúlt régi jó időkben, mert ez elszánt hitbajnok szerint: „Krisztus nem a harczolónak, hanem a győzőnek ítéli oda a jutalmat.“ S e kétes értékű győzelem kedvéért még magát a szentírást, még magát az „Isten beszédét“ is képes volt debreczeni prófétánk az ő csalatkozhatatlan nézeteinek támogatására helyen-helyen

megjavíthatni;¹⁾ nem is számítva azt a művelődéstörténeti értékű bátorságot, hogy ez orthodox kegyességű írónk egyik hitoktató művét magának a legfőbb patronusnak, egyenesen az Istennek merészelte ajánlani.²⁾

A fennebb előadottak nyomán hű képet alkothattak magoknak olvasóink a Kálvin-Servet ügy felől; megismerhették, minő szellem lelkesítette Révész Imrét „*Kálvin élete*“ megírására és mint kényszerítette az elnyomott igazság Szilágyi Ferenczet nevezetes felszólalására, nem tűrhelvén szó nélkül, hogy a történettudomány a „pia fides“ nevében felekezeti érdekek számára kizsákmányoltassék.

Megítélhetik ezekből, vajon igaza volt-e Révész I. tudós sárospataki bírálójának: „Szerző írói büszkesége még annyi örömet sem akar engedni ellenfelének, hogy őt megtámadhassák.“ (*Sárospataki Füzetek*. 1864. 359.) S vajon igaza volt-e azon budapesti kezdő kritikusknak, a ki „*Kálvin élete*“ fölött érzett elragadtatását ily költői szárnyalású szavakkal ünnepli: „Megjelen előtted a hideg, szigorú alak, mely minden hazugság, tettetés, hízeltől, sőt csak a gyengéd kiméléstől, palástolgatásától is a véteknek utálattal fordult el; megjelen előtted és elhal a szó ajkadon, ha hízeltől, érdemem feljül magasztalólag akartál szólni. Érezed, hogy ez alak előtt állva, az igazság hatása alatt vagy, csak a tiszta igazságot kell kutatnod, csak ezt szólanod . . . Megmozdulna tán a 300 éves sír, ha a bennnyugvót hazug dicséretekkel akarnád felmagasztalni!“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 591.)³⁾

De megítélhetik ezekből egyszersmind azt is, hogy vajon illet-e Révész Imréhez, hogy Kálvin „dicső, magasztos jellemét“ „Szilágyi és Barni úrék méltatlan és alapnélküli vádjai ellenében“ a fennebb méltatott, követésre éppen nem ajánlható módon és nem

1) Hogy Mélius az ő tudóskodó idézeteiben minduntalan meghamisítja a szentírást, arról bárki könnyen meggyőződhetik. Könnyű belátni, mit művelhetett az a szóbeli vitatkozásoknál, a ki a nagy közönség elé szánt műveiben is ily könnyedén bánik a bizonyító erősségekkel. „Szabad-e ötleteinket, melyeket a holnap nap elseperhet, Isten örökös ígéje gyanánt árulnunk?“ — kérdi az ily eljárásra Ballagi. (*Tholuck: A biblia*. 176) És mindez abban a korban történt, mikor Károlyi Gáspár keményen kikelt a biblia tördői vagy meglopói ellen.

A tudósabb kortársak előtt nem maradhatott sokáig rejtve Mélius fogása. Dávid Ferencz arra utasítja olvasóit, nézzék meg az idézett helyeket s azután ítéljenek, mily arczszal mert Mélius ilyeneket állítani. (*Refutatio Scripti P. Melii*. Ú4. *Jakob: Dávid F. emléke*. 78.) Legújabbban Kiss Áron ítéli el Mélius nem egyenes eljárását. *M. ref. zsinatok*. 73.

2) „Az Szent Jánosnak tölt jelenésnek . . . magyarázása.“ Debreczen, 1568. Aláírása ez: „Te isteni felségednek debreczeni juhaival méltatlan nyomorult pásztor. Juhász Péter de Horhi.“ „Magát az Istenséggel egyenes és közvetlen érintkezésbe tenni nem állá“, — jegyzi meg Szilágyi Ferencz Beythérol, ki Mélius példáját köve ni jónak látta. *Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 1520.

3) Az 593. lapon ez áll: „Kálvin *jelesen* Genf alkotmányának s polgári törvényeinek reformálása teien *oly erőfeszítéssel dolgozott, hogy Genf nyikvános hálóját s ajándokát érdemlé ki*. 102. l. Révésznel pedig az idézett 102. lapon ezt olvashatjuk: „Midőn majdnem két év múlva a munkálat be lett végezve, *egy hervó igen jó (?) borral ajándékozott meg nyikvános hálából*.“ E rövid egybevetés hű képet nyújt az ifjú Farkas József lelkes panegyricumáról.

éppen kifogástalan eszközökkel megvédelmezvén, ő, a ki saját elismerése szerint „a polemiai fegyverek megválasztásában, forgatásában is a lehető legnagyobb önmérsékléssel igyekezett eljárni“ és e szerény kijelentés mellett ugyanakkor azt is ígéri, hogy „e tárgyhoz“ a Ballagi lapjában „többé szólni nem fog“, rövid pár hét múlva már ugyancsak ugyanott ily kegyetlen diadalt ül a nem igaz úton levert ellenfelen:

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több ízben végig olvastam Szilágyi F. úrnak beszédeit. Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva. Ugyanis azok után, a miket én az olvasó közönség iránti tiszteletből *s a tudomány iránti szeretetből mindenütt (!) a közvetlen forrásokra támaszkodva előadtam . . .* a leghatározottabb bizonyítványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett arról, hogy magát *a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzötve érzi!*“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1339. — V. ö. 1185.)

Érdekesen egészíti ki e vonás a Kálvinorthodoxia legutolsó győzedelmes nagy hitbajnokának jellemképét. A fennebb felsoroltakhoz hasonlóan még számos apróbb-nagyobb esetet hozhatnánk fel Révész történetírói munkásságából igaztalan eljárásának megvilágítására. Akár az egész emlékünnepi „*Kálvin életét*“, avagy a szintén jubileumos „*Méliusz Péter emlékezetét*“ bemutatnánk csaknem betűről-betűre a legjellemzőbb adalékul, mint használja fel leleményes szerzőjük a komoly történettudományt hol a pillanatnyi siker, hol a maradandóbb hatás: a minden áron elérni óhajtott szent czél érdekében . . . És ugyanazon író művelgeti mindezt, a ki kevéssel előbb „feltétlenül és korlátlanul szabad tudományos vizsgálódást“ követelt a theologia egész mezején s az egyháztörténelemre nézve bátran kimondta: „*Tiszta világlátásban kell előttünk állani a reformatio egész korának*“, mert Krisztus szavai szerint: „*Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká téssen titeket*.“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1863. 966. 970.) És e legszebben hangzó modern szabadelvűség után ugyanezen író nyíltan kifejezett szánalommal tekint az orthodoxok álláspontjára s őszintén elismeri, hogy a protestáns orthodoxia éppen úgy, mint a katolikus egyház, ki akarta írtani a tudományok egynemelyikét, csakhogy az emberiség előhaladását meggátolja. (*U. o.* 1863. 1405. 1408.) Mindezt ekkor még elmondhatta, „mert a közönség mystifikálása sohasem volt mestersége.“ (*U. o.* 1470.) A kath. klerusról pedig el nem mulasztja utóbb saját közönsége előtt is tanúságos példákban bemutatni, mily tartózkodás nélkül úzték ezek az oklevélhamisítást egyházuk nagy hasznára és a történelem még nagyobb kárára; sőt szerinte még a főpapok is foglalkoztak nem egy ízben e szép mesterséggel . . . (*Figyelmező.* 1871. 323—327.)

Mindezek után még csak Szász Károly valóban szép tanulmányának (*Kálvin*, Bpesti Szemle, 1878. XVII. 209—245.) elolvasására kérem az érdeklődő olvasót és azután bátran ítélhet: igazságtalan volt-e az én „*Unitáriusok Magyarországon*“ cz. művem az ismert Servetügyben Kálvin és az ő Révészé iránt és joggal panaszolhatott-e

az egyházjogtan pápai tanára arról, hogy én Szász Károlyt sokkal nemesebb és igazabb lelkűnek tudom elismerni a Servetpör tárgyalásában, mint a „*Kálvin Élete*“ orthodox történetíróját . . .

Több, mint sajtáságos, itt e ponton az ifjú Révész Kálmánban a dícséretes fiúi buzgalom mellett azon nagymértékű családi elfogultság, mely szerint erőnek erejével Ballagi Mórt tolná fel közénk ítélő bírál, a kinek nézete azért volna szerinte illetékesebb, mert akadémiai emlékbeszédében kímélettel és szépen nyilatkozott elhunyt irodalmi ellenfeléről.

Nem látszik tudni Révész Kálmánunk arról, hogy mi tulajdonkép feladata egy ily akadémiai emlékbeszédnek; azt sem akarja észrevenni, hogy éppen a bizonyító erősségül felmutatott beszéd egyike Ballagi leghiányosabb munkáinak. S azt már éppen, elismerjük, teljes lehetetlenség volt neki belátnia, hogy a Ballagitól Révész Imre felől nyilvánított elismerő vélemény a sajtászerű mellékkörülmények miatt a legkevésbé sem lehet bárki fiára nézve is irányadó.

Harmincz évvel ezelőtt, 1864. őszén kellett volna hitelesen megtudakolnia Révész Kálmánunk, mit tart Ballagi a legközelebb lefolyt egyháztörténeti polemiáról, mikor „*Kényszerült expectoratio*“ cz. alatt maga a pórul járt szerkesztő is kifakad a diadalmaskodó orthodoxok részéről ártatlanul szenvedett méltatlanságokért:

— Midőn lapunk, rendeltetéséhez képest, hazai termékeinkről is kezdett szólni, embereink nyenyúljhozzám természete új viharokat vont a szerkesztőség úgy sem igen verőfényes egére. Igen, mondják többen, nálunk még kevesen vannak, kik az önfeláldozással járó komoly tudományak szentelnék napjaikat, azokat tehát méltányló elismerés által biztatnunk és nem idétlen kritika által elrettentenünk kellene. De hát vajon R(évész) dícséretreméltó irodalmi munkássága vesztett volna-e azáltal közbecsülésben, mert Sz(ilágyi) egy-két pontra nézve igazítást hitt tehetni munkáján? *S szükséges volt-e azért a dolgot úgy élire állítani, hogy a szerkesztőségnek nem maradt egyebe, mint saját husába vágni a kést? . . .* Avagy csakugyan az lenne a „*Prot. Lap*“ szerkesztőjének munkadíja, hogy *minden ember gyöngéjeért ő lakoljon?* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1472—1474.)

Ime egyik generalis kulcsa Szilágyi meglepő gyors elhallgatásának és Révész Imre merészen bizakodó sikerének a Kálvin-Servet ügyben. Úgy rémlik nekünk, mintha a Kálvinegyház akkori jeles vezérférfiai között is akadtak volna olyanok, a kik a pillanatnyi haszonért vagy a minden áron elérni óhajtott szent cél érdekében készséggel magukra vették Révész irodalmi harcának szemlélésénél azt a díszes szerepet, a melyet a „legnagyobb“ Mester ily találó szavakban fejezett ki részükre:

— A kik szinte a többenél fényesebben láttak is, ugyancsak istenes csalárdásznak és üdvösséges álnokságnak tartották, a melyek által ők haszonnal csalattathatnak meg . . . (*Kálvin*: Institutio. III. kv. V. 1.)

Nem ily keserű hangon nyilatkozik 18 év múlva, 1882. április havában a nemes gondolkozású Ballagi már sírban nyugvó ellenfeléről.

Mindenekelőtt útalva szerfölött kényes helyzetére, egyúttal kijelenti, hogy neki a *história nem szaka*. (S így tehát nem is tehető felelőssé az orthodox történetíróról mondottakért!) Nem is akar ő vállalkozni egyébire, mint *kifejezést adni a közhangulatnak*, mely Debreczen jeles fiának elvesztét kísérte.

Azután kijelenti, hogy a theologia terén különösen az ortho-doxia érdekében ellene vívott hosszú harcztette Révész nevezetessé. E vitáról neki lehetetlenség igaz ítéletet mondani. A mihez pedig kétségkívül jobban értett volna, mint a történelemhez. Úgy látszik nem akarta a sír felett ismételni híres nyilatkozatát, mit azelőtt 10 évvel világgá bocsátott: „*Sír a lélek bennem, ha elgondolom, mi volt Révész Imre néhány évvel ezelőtt és mi ő ma!*“ (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1872. 9. sz. V. ö. Figyelmező. 1872. 118. 122.)

Ezért siet Ballagi hallgatói előtt csak a történetíró bementatni. S itt Révész ellen, a sorok közt, azt a megsemmisítő vádat emeli, hogy a közönség csalódott Révész Imrében, a ki az általa felköltött várakozást távolról sem elégítette ki. A magyar protestáns egyház történelmét várták tőle, a mibe ő (annyi nagyhangú ígélet után!) egész életén át belé sem fogott; sőt a történelmi módszerről nyilvánított nézetei szerint Ballagiként még csak belé sem foghatott volna.

Ha olyannyira megtetszett Révész Imre fiának a leleplezés (mi úgy is köztudomású volt!), azt is jó lesz végre belátnia, hogy a Servetügyre való visszatekintésnél, mintegy odavetve, „*mintaszerű mesteri feldolgozást*“, „*elbeszélő és műalkotó tehetséget*“, „*ügyes csoportosítást*“ stb. emlegetve a debreczeniek iránti figyelemből, nem kis ügyességgel kiválogatja „*Kálvin életéből*“ Ballagi mindazokat a szabadelvűnek tetsző vonásokat, a miket a néhai szerző a budapestiekre való tekintetből vegyített előadása közé; mindezeket aztán merészen egybeillesztvén, egy idealis, nem létező, modern történetíró rajzol Révész személyében, a ki Ballagink szerint: „*Servet halálra ítéltetésének nem mentegetése, még kevésbbé igazolása, hanem pusztán csak magyarázata tekintetéből hivatkozott művében a XVI. sz.-i fogalmakra, positiv törvényekre és gyakorlatra*“ és a ki „*nemcsak a hitüldözés jogosultságát határozottan kárhoztatta, hanem a vallási türelmetlenséget még magában Kálvinban is rosszalja és elítéli.*“ (Emlékbeszéd R. I. fölött. 26—29.)

Még egy borongó pillantást vetve Révész oly szépen emelkedő pályájára, felemlíti Ballagi annak szomorú elhanyaglását is, mely saját szebb múltjával hozta őt ellenkezésbe, mikor a hol szabadelvű, hol orthodox Révésznek végtére el kellett kedvetlenednie mindentől, látva, hogy a körülte állók haszontalan lom gyanánt lökik el a régi szent meggyőződéseket. Ezek után a szónok ily kegyeletes óhajítással végzi beszédét: „*Boldognak fogom mondani magamat, ha sikerült Révész lelki nagyságát kellő világításba helyeznem, hogy nemes élete rajzában követésre méltó példa legyen maradékainknak is bemutatva.*“ (U. o. 30. — V. ö. Ker. Magvető. XVI. 1881. 65.)

Nem tudom, meg tudja-e érteni az atyja nagysága iránt oly kegyeletes elfogultsággal viseltető Révész Kálmán, mily nemes érte-

lem rejlik az emlékbeszéd itt bemutatott kiengesztelő hangjában: mint szeretett volna az ép' oly praktikus, mint „fenkölt gondolkozású“ Ballagi az orthodoxia elesett bajnokának sirhalma fölött békejobbot nyújtani a vezérfelen ellenpártnak, hogy a hosszú ádaltan harcz helyett ezentúl inkább az újraalkotás békés munkájához lássanak.¹⁾ Ha nem tudja, vagy nem akarja felfogni e szavak igazi értelmét, akkor saját atyjának szellemét idézhetem fel a Révész Imre emlékét hamis színbe öltöztető fiú ellen. A ki nem is álmódva arról, hogy valaha éppen Ballagival kívánják az ő roskadó tekintélyét megtámogatni, nem valami „fenkölt gondolkozásúnak“ mutatta be saját hívei előtt ama „megdöbentő fogalomzavarban hánykodó“ és „kongó úrt“, mely szokott „*rágalmaival*“ szellemi süyedéssel és szellemi bukással, múltja iránti hűtlenséggel és következtelenséggel, azonkívül ráfogások, ferdítések és befeketítések gyártásával vádolja őt s a ki, különösen mióta ő Kálvin életét megírta s e nagy embernek a külföldi protestáns tudományosság előtt régóta tisztában álló becsületét (!) védelmezni merészelve, „tribunálként figurálni erőlködő szerencsétlen lapjában“, a hol csak telheti, rendszeresen támadja, ostromolja és gyalázza, annyira, hogy ez már, legalább Révész előtt, egyike lett a legmegszokottabb dolgoknak a világon. (*Figyelmező*. 1872. 120—123. 183. stb.)

Ime a Ballagi és Révész közt fennállt viszony a legtermészetesebb megvilágításban! Nem akarjuk e gyászos harcz többi sebeit is felszakgatni, hogy a lesújtó eredményt a maguk megdöbentő sivárságában tárjuk olvasóink elé. Csupán megbotránkozásunknak adunk élénk kifejezést, hogy Révész Imre fiának bárminő eszköz is jó, csakhogy az avatatlanokat a megrendült családügy igazi mivolta felől egy ideig kellemes csalódásban tarthassa; csakhogy a debreczeni jóféle homokra épített *felemás* tekintélyt, a játszó gyermekek eme csoda bálványát, ideig-óráig megóvhassa a megérdemlett feledéstől.

Révész Kálmán többi nem oly kitűnően családias jellegű észrevételével nagyon könnyen leszámolhatunk.

KANYARÓ FERENCZ.

(Befejező közl. köv.)

¹⁾ Hasonló kegyeletes eljárást tanúsítottak másik oldalon az unitáriusok is az elhunyt debreczeni történetíró iránt. Ezek 1872-ben s azután is a *Figyelmezőnek*, Révész lapjának, „ellenük szórt *rágalmait*“ a *Ker. Magvető* VII. kt. 164—166. 318—331. stb. lapjain olvasható határozottsággal verték vissza s bizony nem valami hízelgően nyilatkoztak a szüntelen reájok támadó ellenfélről; ellenben a váratlanul kimult történettudóst kitüntető részvétben és a leggyöngédebb megemlékezésben részesítették. (Lásd: *Ker. Magvető*. XVI. 64. 65.) Soha senkinek se jutott volna eszébe sirjából ismét földézni ezt a minden gyorsabb haladásnak oly csökönyös makacssággal útjában álló szellemet s újból számon kérni tőle azokat a vele el nem temetett rágalmakat, ha fia, R. Kálmán, fenhéjázó röpiratával ki nem hívja az „*unitárius történetírás*“ megtórló kritikáját. Ballagié helyett ugyan miért nem az unitáriusok panegyricumát állítja fel R. K. közibénk igazlító bírónak? Avagy miért nem idézgeti döntő szaktekintélyképpen az akkori napi lapok szintén kegyeletes megemlékezéseit?

Párisi levél.

Páris, 1894. sept.

(A zsidókhöz írt levél theológiája — tudori értekezés Ménégóz E.-tól. I. vol. in 8° Fischbacher kiadásában. A francia szabadelvű lelkészek testvéri egyesülete. Reville André halála.)

Szerkesztő Úr!

A zsidókhöz írt levél theológiájának írója nem egyetemi tanuló, hanem a párisi theol. facultás egyik legkitűnőbb tanára. Már néhány év óta tanítja a lutheránus hittant kitűnő eredménnyel.

A tudorság megszerzésénél valamely tétel védelmezése csaknem formalitásnak látszik. De mikor a tárgyalás komolylyá, emelkedetté és egyszersmind mélylyé lesz, ez az igazi nyilvános vita, mikor a tudorrá avatandó és a vizsgálatok csaknem ugyanazon színvonalon állanak. Mint a facultás dekánja, a vita elnöke megindult szavakban mondotta, az ily tudományos vita a theol. facultás diadala, mely a facultás tanításának nagy becséről tesz bizonyosságot. A leendő lelkészek, a kik az ily leczkéket követik, nem lesznek felelőletes emberek, vagy legalább kifogásolhatók.

A facultás nagy termét válogatott közönség töltötte bé: a College de France és a Sorbonne tanárai, lelkészek és világiak voltak jelen e minden tekintetben nevezetes vitán. Növelte az érdekeltséget az is, hogy e tárgyról Ménégóz munkája az egyetlen francia nyelven. Ménégóz műve oly mélyreható és teljes tanulmány, a milyent csak a jelen történelmi és exegetikai ismeretek mellett írni lehet. És a tanúltsággal oly világos előadást egyesít, hogy az ember fárasztás nélkül olvashatja. S a mi által főleg figyelmet kelt, az gondolatainak függetlensége, mit minden lapon észre lehet venni.

Nem kicsiny feladat e munkát néhány sorban ismertetni. Mindazonáltal megkísértem úgy az ismertetést, mint azoknak a különbségeknek jelzését, melyek Ménégóz és Sabatier tanár között vannak.

Az első részben, az úgynevezett bevezetésben Ménégóz főleg történelmi oldalról tárgyalja a kérdést. Mikor íratott a zsidókhöz írt

levél, ki által és kikhez? A levél keletkezését egész bizonyossággal a 79-ik év előtti időre teszi és bizonyítékai, melyeket felhoz, teljesen kielégítők. A mi a levél szerzőjét illeti, az ismeretlen, arról semmit sem lehet tudni és nevét még gyanítani sem. De az bizonyos, hogy a szerző zsidó eredetű alexandriai zsidó, ki keveset, vagy éppen semmit sem tud a héber nyelvből, mert idézetei, melyeket a bibliából tesz, mind a görög szövegből vannak véve. Hogy kik voltak azok, a kikhez a levél intézve volt, erre nézve bizonyos, hogy azok a zsidók, a kik a keresztény vallásra áttértek, de a kik mégis zsidózók maradtak és nagy hajlamok volt a judaismusra visszatérésre. És éppen ez az, a mitől a szerző óvni akarja, felmutatva az új tan nagyszerűségét. A levél célja tehát apologetikus. A Krisztus személye a levél központja és a kik megtagadják az ő egyházát, ez által elvesztik az igazság megszentelő hatását s magok fosztják meg magukat az üdvtől . . .

A második rész a levélben foglalt hittani elvek magyarázatának van szentelve: a christológiának, a szabadításnak, a hitnek, a törvénynek és az eschatológiának. A szerző arra a megállapodásra jut, hogy a levél christologiai eszméi inkább hasonlítanak az arianismushoz, mint a niceai zsinat felfogásához. A hogy pedig a szabadítás munkáját fogja fel a levél, az egyáltalán nem a kiengesztelés tana; Jézus, kinek a levél szerzője nem tulajdonít istenséget metaphysikai értelemben, magát áldozatul ajánlja, de ez az áldozat nem a vétkes emberért való kiengesztelés . . . Az üdvnek egyetlen eszköze a Krisztusban, mint közbenjáróban való hit. A közbenjárás eszméjére a levél szerzőjét, Ménégosz szerint az a befolyás vezette, melyet az alexandriai bölcelem gyakorolt reá, valamint ama kornak sok keresztényére, értve a judaizans keresztényeket és nem a palesztinaiakat . . . A záradékban, mely a munkának harmadik részét alkotja, Ménégosz a levél adataira támaszkodva, a hit eszméinek természetét és értékét magyarázza. És itt annak az iratnak a lényegét ismétli, melyet 1879-ben adott közre e czim alatt: „Reflexions sur l’Evangile du salut.“ Ez a hitnek ama fogalma, melynek ő ezt a nevet adja: „fideism“ és a mely ebben áll: „Az ember üdve nem az ő hiedelmeitől függ, hanem vallásos hitétől, azaz attól, hogy lelkét Istennek szentelje.“ Az orthodoxok lapjai kifogásokat tettek a munkának e része ellen. A tudós tanár kötelességének tartotta, hogy ezekre magyarázatokkal feleljen, hogy gondolatát jobban megértesse. Ha jól fogtam fel, a mit szerző „fideism“-nek nevez, azzal ellen akar hatni annak a sajnálatos összezavarásnak, melyet a katholicis-

mus tett a hitre és a hitvallásra s mely a protestantismusba is átjött. Szóval Ménégóz szerint lehetnek hiányok, tévedések az értelmi felfogásban, a hitvallások lehetnek tévesek, de a szív hajlamai és az akarat elhatározása lehetnek azért jók és a szívnek eme jó hajlama minket Istenhez vezet, mi a hit célja. S mellesleg legyen megjegyezve, éppen ez a különbség a Ménégóz felfogása és az orthodoxoké közt, kiknek nem mindig szabálya: „fides quaerens intellectum“, a mint kellene.

Adnom kellett e rövid kivonatot Ménégóz munkájából, hogy az a felett tartott nyilvános vitára térhessek, melynek Sabatier tanár volt az elnöke. A vita egyike volt a legkitűnőbbeknek. S különösen az elnök vett részt benne, a tudorjelölt némely nézete ellen foglalva állást nagy tudományossággal és meggyőző érveléssel. Sabatier szerint a kiengesztelés eszméje benne foglaltatik a zsidókhoz írt levélben. Szerinte a levél ismeretlen szerzője a judaizans keresztényeknek az ó- és új-szövetség azonosságát akarta megmutatni. Jakab apostol az evangeliumot úgy tekintette, mint a törvény betöltésének folytatását; Pál apostol pedig azt mondta, hogy a törvény eltöröltetett az evangelium által. A zsidókhoz írt levél szerzője e két szélsőség közt foglal helyet és az alexandriai bölcelem elvei által segítve, a két szövetség azonosságára következtet; s minthogy az alexandriai bölcelőkre a látható dolgok nem egyebek, mint a láthatatlanok visszasügárázása, minthogy a valódi dolog nem láttatik s a mi láttatik, nem valódi, ez eszméket a két szövetségre alkalmazza. A törvény neki csak az evangelium visszsugára. Az ó-szövetségi áldozatoknak nincs semmi hatásuk, nincs bennük a hatásnak az a valódisága, mint a Jézus Krisztuséban. Tehát szerinte az evangelium nem törli el a törvényt, mint Pál apostol szerint s az evangelium nem a törvény folytatása, mint azt Jakab apostol mondja. Nem, törvény és evangelium azonosok, csak hogy az egyik valódiság, a másik pedig látszat. Úgy hogy az evangeliumot elhanyagolni azért, hogy az ember a törvényre térjen vissza, annyi mint a valóságot elhagyni a látszatért; annyi mint Jézus Krisztusnak valódi hatását és áldozatát megtagadni, hogy az ember az ó-szövetség hatás nélküli áldozataihoz térjen vissza . . .

Röviden összegeztem Sabatier ellenvetéseit, melyeket ő oly kitűnő módon tett. A tudorra avatandó is nem kevesebb ügyességgel és széles látkörrel védte álláspontját. Úgy hogy ez nevezetes nap volt úgy a facultásra, mint a jelenlevő közönségre, mely nem gyakran élvezheti az értelemnek ily kitűnő ünnepét.

Ménégoz értekezése érdekes és könnyen olvasható. Egy orthodox bírálója, ki eszméiben nem osztozik, így nyilatkozik: „E könyv kiváló helyet foglal el theol. irodalmunkban. Az előadás tisztasága, biztos tudás, alapos kutatások, a gondolat függetlensége és komoly meggyőződés, ezek jellemzik a könyvet.“

— Nem vagyok bizonyos benne, hogy irtam-e már „a francia szabadelvű lelkészek egyesületé“-ről. Ha igen is, megérdemli, hogy újra írjak. Az első években nehezen haladt elő e társulat, de lassanként emelkedett és működése körét kiszélesítette s különösen Dél-Franciaországban hatásosan működik. A társulat minden három évben tart gyűlést, mindig más-más helyen és theologiai, bölcselemi, vagy pedig egyszerűen vallási kérdéseket tárgyal, azonban foglalkozik neveléstani tárgyakkal is és ismét olyanokkal, melyek az épülésre tartoznak. Így ezelőtt három évvel ezer frankot ajánlottak fel egy fiatal leányok számára írandó könyvre. Csak egy munka érkezett be a kitűzött tárgyra s minthogy nem volt kielégítő, a díjnak csak fele adatott ki számára.

Az idén Montpellierben tartották a gyűlést. Ez alkalommal Chabas lelkész olvasott fel: „Jézusnak a vallásos életben való szerepéről“, minek azt is hozzá lehetett volna tenni: „a modern theologia eredményei szerint.“ Tényleg a felolvasó a theologia evolúcióját adta a 16-ik százévtől elkezdve napjainkig. A bevezetésben szemlét tartott a régi orthodoxia különböző dogmái felett, megmutatva, hogy mily kevés az értéke azoknak. A Kant módszere szerint Schleiermacherrel és Vinet-vel a bizonyosságról úgy ítél, hogy az nem a csálhatatlan dogmán és külső tekintélyen nyugszik, hanem a tiszta szíven és jó lelkiismereten. Minden pontban elfogadja, a mit Secretan nyilvánított: „Ha a vallás élet, semmi sem léphet a vallásba, semmi sem tartozhatik ahhoz, a mit nem lehet élni és nem hat össze az étellel s e bölcselemi s egyszersmind vallási módszert követve vizsgálja a Jézus Krisztus eleve-létezését. A munkának most csakis az első részébe vezet, mivel a másodikat nem készíthette el egészen.

Különben a második részben a Kant módszere szerint a Krisztus jelenléte elé helyezi magát és ez érintkezésben lelkiismerete megerősíti neki a Jézus szentségét, de itt se használja a „végetlen“ és „absolut“ jelzőket a Jézus szentségére, mert azt mondja, hogy e jelzőknek különböző s gyakran ellenmondó értelmet tulajdonítanak. Szerinte a Krisztus szentsége szabad és előrehaladó, azaz oly szentség, melynek fokként lehet birtokába jutni. „Jézusnak a bűnös világban való megjelenése a történelem nagy csodája, az az új em-

beriség kezdete a történelem törvényeinek megbontása nélkül . . . Mióta Krisztus a keresztény életben központi helyét elfoglalta, ő a hitnek tárgya. Ő kezdeményező és példány egyszersmind, kijelentő és szabadító. És ez alkotja a kereszténységnek eredetiségét . . . Az evangelium teremtő erő, mely az életet adja. Az Isten nem közölhette magát a bűnös emberrel másképpen, csak egy emberi, de arra nézve elég tiszta személy által, hogy az ő kijelentését befogadja és az eget a földdel kibékítse . . . Ilyen volt a Jézus munkája . . .“

Chabas lelkész felolvasását nagyon érdekes vita követte. De azok is, a kik a kifejezett eszmék iránt tartózkodólag viselkedtek, nem késték hódolni annak a mély keresztény érzelemnek, mely a munkából kiérezhető volt. A gyűlés a vita folytán arra az elhatározásra jött, hogy a kérdés más szempontból is tárgyalassék a legközelebbi gyűlésen e cím alatt: „A Jézus Krisztus szentségéről“ és erre felolvasónak Gilard lelkész jelöltetett ki. Gyakorlati tárgyul pedig, mivel Reyss lelkészt bízták meg, azokat a helyes eszközöket tűzték ki, melyekkel a gyülekezet ifjúságára vallási befolyást lehet gyakorolni. A gyűlésnek még volt egy érdekes felolvasása, a Bost lelkészé: „a gyermek-nevelésről“. Őt hallgatva, mindenki érezte, hogy itt egy atya beszél, hosszas tapasztalatok alapján. A gyermek-nevelést a következő három pont alatt tárgyalta: a kényszer, a tekintély és befolyás. De legjobb ezek közül a befolyás. Ez a gyermek nagy nevelője, ez, mely nem semmisíti meg az akaratot s mely vidám és szabad engedelmességet hoz létre. A gyűlést két jeles prédicatio zárta be a templomban, melyek közül az egyiket Fulliquet lyoni lelkész tartotta „a lelkiismeretről“ s melynek tartalma röviden: „Az emberi lélek nincs kielégítve, nincs békében, csakis akkor, ha magát teljesen alárendeli az erkölcsi kötelesség parancsoló törvényének“. A másikat Roberty, párisi lelkész mondotta. Ján. 12., 27. alapján azon az átható és vallásos gerjedelemmel teljes hangon, mely az „Oratoire“ papját jellemzi s melylyel mély hatást tett a hallgatóságra. Így a társulat üdvös munkát gyakorol és befolyással lehet az orthodoxok és szabadelvűek kibékítésére is.

— Reville Albertet, a College de France-ban a vallások történelmének tanárát fájdalmas megpróbáltatás érte. Július utolsó napjaiban kisértük végső nyughelyére, legifjabb fiát, Reville André-t, kit a halál egy fényes jövő elől ragadott el, 28 éves korában és házassága második évében. Egyike volt az Ecole des Chartes legkitűnőbb növendékeinek s a történelmi szakra készült. Egy ideig Angliában tartózkodott, hogy magát az angol nyelv ismeretében tökélesítse.

Onnan visszatérve egy új tanszékre nevezték ki, melyet Páris városa a történelem tanítására alapított főleg a népre való tekintettel. Tanításának világossága és emelkedettsége által rendkívüli sikert ért el. Megnyerte mindazoknak a rokonszenvét, a kik hozzá közeledtek s főleg az ifjuságét, melyet mindig a jó és az igaz követésére buzdított. Jeles tehetség és nemes szívű ember volt. A jövő számára nagy-szerű, egyházára és hazájára gyümölcsöző pályát ígért. Halála hirtelen jött s megzavarta a családi tűzhely örömét és elrabolta a barátok szép reményét. Hajoljunk meg a megváltoztathatlan előtt. Az Isten útai nem a mi útaink.

D. CHARRUAUD.

Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

Élet. Életgond.

Nem okos beszéd, azt mondani: élni fogok; késő dolog azt mondani: holnap fogok élni! a bölcset azt mondja: tanulj élni! a keresztény: tanulj mindennap meghalni! *Lambert örgrófné.*

A világban két hatalmas úr van: a szerelem és a halál, — és mindkettő roppant sokak felett rendelkezik. Szeretni, mint meghalni, egykor mindenki kényszerülend. *Lafontaine.*

Az élet rövid, ha csak örvendetes részét számítjuk; mert ha kedves óráinkat mind összetennők, az évek nagy számából alig kerekednék ki néhány hónapra terjedő élet. *La Bruyère.*

Az élet szempillantási terjedelme nem érdemel akkora hirdetésményt annak tartóssága felől — beleértve gondjait és nyomorait. *Kleist.*

Nemtelen dolog az életet meggyűlölni mindaddig, míg a világnak használhatunk s abban szerencsések lehetünk. *Kleist.*

Életbölcse ség.

A világtársalgás és magányzás között a valódi bölcse ség a kö zépben található. *Zimmermann.*

Ha szép életet akarsz élni, a múltért ne aggódj, a jelent mindig használd, kevés dolog hozzon kedvetlenségbe, különösen senkit se gyűlölj, és a jövőt bizd Istenre. *Göthe.*

Nem azt kívánni, a mivel nem birsz, hanem megelégedni avval, a mivel birsz, teszen életbölcse sé: amaz sokaknál történik, ez keveseknél. *Petrárka.*

Sírjak-e, hogy életemet
Jól használni nem tudtam?
S legkiesebb ösvényimet
Álmodozva folytattam?
Ha ezt újra elkezdhetném,
Ismét a multat követném.

Úgy éltem, hogy életemet
 Visszaélni nem bánnám;
 Úgy éltem, hogy életemet
 Végezni ne fájlalnám:
 Megcsókolgattam rózsáit,
 Megizzadtam vaspályáit. *Berzsenyi.*

A mit egy bolond tíz évi munkájából remél, azt a becsületes emberek egy szó kimondása alatt látják kezeiből kiragadtatni. *Lafontaine.*

É l e t k o r.

Mosolygasz, óh barát! hogy érett éveimben
 Gyuladva festem én az eltűnt gyermeket: (Ámor)
 Ah! most is újulást találok képzetimben
 S könnyebb szárnyain bolyong elmém a föld felett. *Kölcei.*

Földét a földmives szántja,
 Aztán beboronálja:
 Képünket az idő felszántja,
 De be nem boronálja. *Petőfi.*

Sok látszik lehetetlennek az aggott előtt, mit az ifjú keble és ereje még biztosnak talál. *P. Szathmári Károly.*

Ifjú korában az ember idegen tartományokat látogat, öreg korában saját birtokát. *Saphir.*

Ha 20 éves korunkban megmutatnák egy tükörben 60 éves korunkbeli képünket, hanyat esve rettennénk meg tőle. *Sevigné asszony.*

Minden életkor egy folyam, mely minket a sors lejtőjén viszen, mikor magunkat rábízunk. *Chateaubriand.*

Kedvesség, bájolás kirekesztőleg az ifjúság osztályrészei; az érettkor szépsége pedig őszi gyümölcsözés. *Sánd György.*

Álmaim tűnnek (az ifjúkor lejártával), leesik szemeimről a csalárd fátyol, s az aranyvilág rózsaberkeből sivatag vadon kel zordon időkkel: hol csak a külszín fűdi a valóság pusztá országát hibor állappellel, — ámde a bölcsnek beható szemével játszani nem mer. *Berzsenyi.*

Az életkor első felének ösztönei vannak, utolsó felének pedig fékjei. Bármi vagy is, nem sokáig lehetsz; s ha létezését kívánsz, igyekezz jó lenni. Egyedül az erény nem fél a vénségtől. *Petrárka.*

Minden életkorunkra úgy jutunk el, hogy sem hozzá tartózkodni, sem felhasználni nem tudjuk; mikor lefolyt, akkor látjuk át, mi hasznát vehettük volna. *Lambertné.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

Irodalmi értesítő.

Anyag és szellem, bölcsészet-csillagászati tanulmány. Irta: *Kármán Pál*. Kiadja: Hornyánszky Viktor, Budapest. Ára 1 frt.

Napról-napra örvendetesen tapasztaljuk, hogy eredeti művekkel is egyre gyarapodik a magyar bölcsészeti irodalom. A kezünk alatti könyv is az eredeti művek számát szaporítja s meglepő ügyességgel igyekszik összeegyeztetni a bölcsészetet és a természettudományokat, — mivel külön-külön egyik sem elégséges az ember lelki szükségzeit kielégíteni, — a kijelentett vallás tanításaiival. Szerző e művével útirányt akar adni e cél eléréséhez Bacon ismeretes mondása alapján: „A teljesen felfogott, áttanulmányozott bölcsészet Istenhez vezet“, megmutatván, hogy az anyagot a szellem kormányozza, még pedig az ember-anyagot az ember szelleme, a világ-anyagot az Isten szelleme.

A munka hét rövid fejezetre van felosztva, de tulajdonképpen két főrész van benne. Az első a csupán bölcsészeti, a másik a csillagászati rész.

Az első részben, — miután eléadja az ó- és újkori bölcsészek és vallásalapítók nézeteit Istenről, a világ elállásáról, az emberről és egymáshoz való viszonyaikról, — áttér a materialismus, — majd a szabad akarat kérdésének tárgyalására. Ezt tevén, mindenekelőtt kikel a materialisták ellen, s kevés szóval ugyan, de ügyesen czáfolja Spinozát, Holbachot, Büchnert, stbit. Rendszerükből ugyanis kilátszik, hogy nem tettek különbséget ok és okozat között, mi a tévedések útvesztőjébe juttatta őket. Az ok és okozat fogalma pedig erre nézve e szavakba van foglalva: *Ember az ember!* És e minőségünkben, mint egyrészt testi fogyatkozásaink miatt nem bírunk mint a madarak a levegőbe emelkedni, úgy szellemi korlátoltságunknál fogva nem tudunk a felsőbb lények, isteni tulajdonok megértésének magaslatára felemelkedni; s miként testi szemünknek van határa, melyen túl a tárgyakat nem láthatjuk, úgy lelki szemünknek is van, melyen túl a tudás megszűnik s gondolataink nem egyebek, mint sötétben való tapogatások. De valamint abból, hogy testi szemeinkkel látásunk határán túl semmi

tárgyat nem láthatunk, még nem következik, hogy azontúl semmi tárgy nem létezik: úgy hasonlóan abból, hogy lelki szemünkkel Isten örökkévalóságát és mindenhatóságát fel nem foghatjuk, okszerűen nem lehet következtetni Isten nem létezésére. Az ember korlátolt tehetségű lénynek van teremtve s innen van, hogy az Istent nem lehet logikai fogalmak szerint megismerni, hanem ennek a megismerésnek az érzések mélységéből kell születnie, melynek alapja az Isteni kijelentésből merített hit.

A szabadakaratot illetőleg először is elősorolja azokat a bölcsészeket, kik azt tagadják, szembeállítván azokkal, kik létezését elismerik; hivatkozik a tapasztalatra, hogy az okos lélekkel felruházott ember, kinek normális, egészséges szervezete van, lelkének ereje által tudja cselekményeit szabad akarata szerint irányozni. Tapasztalatból tudjuk — úgymond — hogy az emberek megfontolás után bizonyos célú tűznek ki maguknak, melynek elérésére irányozzák terveiket és cselekményeiket. A szabadakarat mellett bizonyít, hogy a természeti ismeretek, melyeket egyesek felfedeznek, mások által gyorsan fel lesznek használva, még pedig az emberiségnek nemcsak javára, hanem ártalmára is. Mellette bizonyítanak az öröm, harag és gyűlölet indulatai, különösen pedig a félelem érzése. Az öröm, gyűlölet különböző tettekre ragadja az embert, mi szabadakaratra mutat; a félelem érzése pedig sok cselekedettől visszariasztja, mi szintén szabadakaratra mutat. Ez állításai igazolására megtörtént eseteket, találó példákat hoz fel.

A második rész csillagászatban, mely az egész világegyetemet felöleli. Különös figyelmet érdemel a hatodik és hetedik pont. Az első „*A föld bolygó*“ cím alatt az emberi lélek halhatatlanságát tárgyalja, a második „*Venus, Merkur*“ cím alatt a felsőbb szellemi lényekről s a lélek elköltözéséről szól, azt állítván, hogy az emberi lélek, midőn a test anyagától elválik, egyelőre oly égi testbe költözik, mely közelebb van a naphoz, mint a föld és ez az égi test a Venus bolygó lehet. E kissé sajátos és mystikus nézetét physikai és vallási tételekkel törekszik igazolni.

Mindezekből befejezésül levonja a következményt, hogy a bölcsészet és természettudományok ismerete nem ellenkezik a vallással, sőt éppen az okszerű vallásosságot és tudományos miveltséget előmozdítja.

Ezekből látható, hogy a könyv figyelmet érdemel. Írója át van hatva a mély vallásos érzéstől s mindamelllett, hogy bejárja az egész világegyetemet, hite nem gyengül, mint a hogy némely természettudósok állítják magukról, sőt ellenkezőleg, erősödik. Szerző önmagán bebizonyítva látja, hogy minél tovább foglalkozik valaki a bölcsészettel és

természettudományokkal, annál inkább megszilárdul vallásos érzése s Istenben vetett hite. S ez a műnek már egymagában is nagy érdeme. *Simonfi Márton.*

A tolsztojizmus. Schroeder Félix Dresda, 1894. 118. l. 1 m. 50 fill. Szerző nagy szeretettel és ismerettel tárgyalja Tolsztoj rendszerét *tolsztojizmus* név alatt, mely név ellen maga Tolsztoj tiltakozik (Előszó VIII.), mert — mint mondja — mindazt, a mit ő hirdet és tanít, már ezelőtt 1800 évvel az evangéliumok sokkal jobban tanították. Tolsztojizmus alatt tehát a „Tolsztoj szerinti keresztény tant“ kell érteni. A könyv 3 fejezetre oszlik. Az első a rendszer kifejlődését adja, mint természetes, ez irányú irodalmi működésének ismertetésével és méltatásával. A második az erkölcsstanát és socialis eszméit fejtegeti, de nem elég kimerítően. Oly könyvtől, melynek czíme akkora várakozást kelt, — megvártuk volna, hogy a tárgyáról teljes ismeretegészet adjon, azt kimerítse. A Ker. Magvető olvasói ismerik már a 2 fejezet tartalmát, (1894. 4. füzet, Tolsztoj boldogságtana), azért röviden csak utalunk rá. A 3. fejezetben a tolsztojizmus jelentőségéről a jelenkorban mond néhány figyelemre méltó dolgot. Tolsztoj a híres orosz népapostolnak, Sutajewnek tanítványa, a kereszténység sajátos felfogását tőle vette át. Így a tolsztojizmusnak mélyre menő gyökerei vannak a népeletben és Tolsztoj azokat a gondolatokat, melyek az egyszerű nép kedélyvilágában kifejlődtek, csak megvizsgálta és rendszerbe öntötte. A korabeli orosz irodalomnak (Dosztojewszi) egy jelentékeny részét ez az evangéliumi szellem hatja át s ezért Tolsztoj vallási és socialis theoriái egy már meglevő kedélyállapot kifejezése. — Alapjában nem egyéb ez, mint a nyugati egyéni cultura vigasztalan sokoldalúsága elleni erős reactio s igen természetes, hogy ez éppen Oroszországban kezdődött. Azok az okok, a melyek a tolsztojizmust teremtették, a mívelt világban napról napra inkább terjednek és az igazság és szeretet utáni vágy, a melyet T. tana teljesen kielégít, minden oldalon a legkülönbözőbb módokon nyilvánul. A lelkiismereti furdalás, anyagi érdekek növekvő túlsúlya, ipar, kereskedés, népjólét fellendülése, a határtalan verseny, mely a létért való küzdelmet még elkeseredettebbé teszi, növekvő szükségletek, természetellenes és bonyolult létfeltételek, ezek s hasonló tényezők játszottak közbe a tolsztojizmus előállításánál. Már mutatkoznak jelei olyan kísérleteknek, melyek a létért való elkeseredett harcznak e hevességét enyhíteni akarják s ezért a tolsztojizmus a jelen pillanat szükségleteinek megfelel, (89. l.) és jobban, mint azok a socialis tanok, melyek az okosak önző zsarnokságát a nagy tömeg értelmetlen zsarnokságával akarják pótolni, vagy mint az anarchikus

tanok, mert ez minden erőszak alkalmazását kerüli, minden igazságtalanságot, s mert a testvériségnek s általános emberszeretetnek fenséges eszményét állítja előnkbe és a boldogságot és életcélt a szeretetbe helyezi. A tolsztojizmus e befolyásának lehetősége valószínű azért is, mert ez oly *kedélyállapot*, oly életfelfogás, mely az igazság és szeretet után szomjuhozók követelményeinek megfelel, ha nem teszik is magukévá a rendszer egyes vallási, társadalmi és erkölcsi követelményeit is. (G. K.)

Előfizetési felhívás. Weber Samu, szepesbélaei ág. ev. lelkész előfizetést hirdet Gr ad ec zi St an s i th Horváth Gergely és családja 16-ik százévre vonatkozó történelmi korrajzra. Az előfizetési pénz 1 frt. 10 krral november hó végéig küldendő be.

A „*Fiatalság Barátja*“ című ifjúsági lapból, mely a Dávid-Ferencz-egylet kiadványa, új szám jelent meg több épületes czikkkel, melyek az ifjúság vallásos nevelésére irányulnak. Hasznos vállalat.

K ü l ö n f é l é k.

Fekete Gábor kinevezése. Fekete Gábort, marosvásárhelyi kir. táblai tanácselnököt a király a kolozsvári *királyi ítélő-tábla elnökévé* nevezte ki. Régen volt az, mikor unitárius ember a bíróságnál ily magas állásba juthatott. A mostani szabadelvű kormányzásnak kellett jőni, hogy ily eset annyi idő után ismét megtörténhessék. E kinevezés kétségtelenül ama demokratikus elvekre vall, melyek a mai államkormányt annyira áthatják, s melyekben jobb időknek a jeleit szemlélhetjük. Nagy változás valóban. Tehetség és tanultság ma a minősítés, s nem a régi állam-egyházi kötelékbe tartozás; a legjobb arravalóság, s nem egy túlélt, hivatalos hitvallás. És hogy Fekete Gábort ily minősültség juttatta a magas, kitűnő állásba, ez csak fokozza azt az örömet, melyet kinevezetésén baráti rokonszenvvel érezünk.

A világ nagy talányai. Du Bois Reymond, a hírneves természet-tudós ezelőtt néhány évvel tartott és most újra kiadott „A világ nagy talányai“ című felolvasásában hét talányt jelöl meg, melyeket a természettudósok meg nem oldhatnak. Ezek: anyag és erő, a mozgás és élet elállása, a természet célszerű bérendezése, az eszmélés és eszes gondolkodás elállása, és végre a szabadakarat. A kiváló tudós azt mondja: „Az emberi szellemnek nem lehet ezekben a dolgokban ellenmondás nélküli eredményre jutni; mi azért a helyett hogy a természetlen speculatiók körében forognánk vagy az öncsalódás kardjával akarnók a csomót szétvágni, előbb becsüljük ennél, hogy a dolgoknak ugy való szemléléséhez tartsuk magunkat, a mint vannak.“ Csakugyan Du Bois-Reymond egy más alkalommal ugyanebben az értelemben mondotta e híressé vált szavakat: *ignoramus et ignorabimus.* Más jeles természet-tudósok is, mint Virchow, Helmholtz, Nägeli a meg nem ismerhetést az igaz tudás ismertetőjéül állították fel. S hozzájuk csatlakozik a nagy angol természetvizsgáló Tyndal, a ki magát és tudóstársait „nem-tudódnak“ mondotta. A nem-tudásnak, a meg nem ismerésnek e bevállása értékes eredménye lenne a tudós gondolkodásnak, ha meg volna az a következménye, hogy a vezérlő szellemeket a pantheistiko-materialistikus világnézettről a theistikus ideális nézet tisztaságára vezetné, a mint

azt a kereszténység és keresztény hit ajánlja nekünk. Hogy az ismeretben csak bizonyos határokig lehet menni, épp ennek az emberi gondolkodás elégtelenségét kell elismertetnie és a keresztény hitnek nagy értékét az ember egész lényére való boldogító hatásában.

Gyöngyösy István †. Az Úr kedvez az ő szolgálóinak. 86 évet engedett neki, melyből 50 évnél többet lelkészi szolgálatban töltött, pályáját mint segéd-pap Kolozsvárt kezdve, mint rendes pap néhány évig Tordán, azután Vargyason folytatva és végezve. Az Úr kedvezett neki abban is, hogy jól szolgálhassa. Gyöngyösy munkásságával és jeles beszédeivel mindenütt köztiszteletet nyert. Beszédei közül folyóiratunk is adott közre, s külön nyomtatásban is jelent meg nem egy alkalmi beszéde. Az udvarhelyi egyházkörnek több ideig volt esperese is. Nyugalomba lépése után Marosvásárhelyre vonult fiához, Gyöngyösy Béla kir. erdőmesterhez. Az eleven ősz férfi akárhányszor mondotta, hogy igen hamar lemondott a papságról. Boldog szolgálta! ki ily sohajokat bocsátottál fel. De Uradat szolgáltad akkor is, midőn nyugalomban azokkal társalogtál, a kik előtted mentek, s egyházad hű fiainak, folyóiratunk egyik füzetében emléket szenteltél a Rédigereknek és Szentiványi Mihály jeles írónak. Emléked áldott! . . .

Az ev. reformátusok veszteségei. Az ev. reformátusok oct. hóban elvesztették: *Berde Sándor*, nagy-enyedi theol. tanárt, ki a bibliamagyarozattannak volt rendes tanára s a Kolozsvárt felállítandó facultásnak, melyhez előre jelölve volt, tudományánál fogva egyik reménye. A másik veszteségük: *Szakács Mózes*, székelyudvarhelyi tanár, kiben a régi prot. tanároknak egyik mintaalakja költözött el.

Gyász hír. *Özv. Bedő Sándorné, szül. Bereczki Károlina †* oct. 10-én, életének 63-ik s második özvegységének 9-ik évében. A Marosvásárhelyt 1854 márt. 10-én kivégzett székely vértanú Gálfy Mihálynak volt a neje, s később városfalvi Bedő Sándor birtokosnak. A nemes keblű honleány utolsó éveit Székelyudvarhelyt töltötte s ott is helyeztetett végnyugalomra nagy részvétől kísérve. Az elhunytat Sándor Mózes tanfelügyelő neje, Gálfy Kata és Péterfi Lajos tanár neje, Gálfy Klára mint édes anyát s illetve mint nagyanyát gyászolják.

Aranykönyv.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA TETT ADOMÁNYOK.

(45-ik közlemény.)

A *lelkészi alap* javára 1892-ben: Karl Irén 25 frt. Mahling Józefa 30 frt. Bendsen Mária 50 frt. Nalesznik Anna 50 frt. Vitalsky Antal 10 frt. Susich Mária 10 frt. Jedlicska János 15 frt. Aradi Gerő 5 frt. Dr. Horváth János (1890—92-re) 15 frt. Szondy Etelka 20 frt. R. Nagy Miklós 20 frt. Rend Domokos és neje 5 frt. Tóth Kálmán 15 frt. Tiszler Katalin 20 frt. Zeilinger Róza 15 frt. Szabó Gyula 40 frt. Kovatsicsné 5 frt. Meixner Hermin 15 frt. Schmidt Lajos 20 forint.

Derzsi Károly gyűjtése a 193. számú gyűjtőkönyven (a már közölt 320 frt. után): Karris J. 10 frt. Kilik P. 5 frt. Jánoki Román 2 frt. Jelínek M. 12 frt. Verhár J. 5 frt. Thuróczy R. 5 frt. Simon Sándor 5 frt. Kaiser Alajos 10 frt. Dervarics Gy. 5 frt. Mittermann 4 frt. Jezerniczky 7 frt. Együtt 70 frt.

1893-ban: Molnár János 2 frt. Auer Józefa 50 frt. Reisz Antonia 10 frt. Pattyánszky Mihály 100 frt. Rainer Teréz 50 frt. Virágh Irma 20 frt. Fischer Róza 15 frt. Demel Anna 50 frt. Bucsányi Izabella 20 frt. Jancsó Antonia 20 frt. Aigner Kornélia 30 frt. Jakula Mária 13 frt. Telegdi Gy. 10 frt. Véber Zsuzsanna 10 frt. Koszta Lujza 15 frt. Treinska Octavia 20 frt. Reitter Ádám 15 frt. Horváth Julia 10 frt. Pausperl Paulina 50 frt. Perczel Ferencz és neje 100 frt. Moser Amalia 50 frt. Voight Gizella 10 frt. Jäger Ágoston 20 frt. Beleznai Katalin 6 frt. Dr. Szilágyi F. 25 frt. Kárász Péter 10 frt. Boncza Miklós (kir. mentvény) 50 frt. Hoffmann Mária (liga-mentvény) 50 frt. Chikan Ilona 10 frt. Dérczy Mária 15 frt. Brenner Kata 50 frt. Lederer Zsófia 50 frt. Rónayné 5 frt. Eisenmanné 25 frt. Cziráky János gr. 50 frt. Latinovics Jánosné 100 frt.

Hevér Géza 67. számú gyűjtőkönyvén: Hevér és neje 8 frt. Mamusich L. 1 frt. Vojnics M. 1 frt. Vojnics F. 50 kr. Együtt 10 frt. 50 kr.

Budapesten, 1894. október hó.

DERZSI, lelkész.